

Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατά μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο

Σταύρος Οικονομίδης

Arcadia University
Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας
ekedimos@yahoo.com

Αριστείδης Παπαγιάννης

Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας
Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας
arisapag33@yahoo.gr

Άκης Τσώνος

Ινστιτούτο Διαβαλκανικής Πολιτισμικής Συνεργασίας
akis.tsonos2000@gmail.com

ἀμφ' αὐτοῖσι δ' ἔπειτα μέγαν καὶ ἀμύμονα τύμβον
χεύαμεν Ἀργείων ἱερὸς στρατὸς αἰχμητῶν
ἀκτῇ ἐπὶ προύχουσῃ, ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ,
ὥς κεν τηλεφανὴς ἐκ ποντόφιν ἀνδράσιν εἴη
τοῖς οἷ νῦν γεγάασι καὶ οἱ μετόπισθεν ἔσονται.

Κι υστέρᾳ ολόγουρα αψεγάδιαστο, περίτρανο μνημόρι
σου ασκώσαμε ο στρατός, οι ατρόμητοι κονταρομάχοι Αργίτες,
αντίκρᾳ στον πλατύν Ἑλλήσποντο, στου ακρόγιαλου τον κάβο,
μακριά να φαίνεται απ' τη θάλασσα κι ο κόσμος να το βλέπει,
και οι τωρινοί και αυτοί που αργότερα θα σκίζουν τα πελάγη.*

ABSTRACT

The burial custom of tumulus along the Ionian and Adriatic Coast as a cultural and social phenomenon.

This article deals with the two-folded role of the burial custom of tumulus along the Adriatic and Ionian Arc, both as an impressive architectural construction that excels in the surrounding area, as well as a symbolic place of collective memory for the local communities. Initially, the main architectural features –the central burial, the soil and the enclosure– are presented, which, with varied local peculiarities, determine the emergence of the tumulus almost simultaneously in these regions and its evolution in the course of the 3rd and 2nd millennia BC. Furthermore, the article is focused on the chronological and geographical distribution of the tumulus custom starting from the northern Adriatic and ending in the southern part of the Ionian Sea with the scope of unfolding local similarities and differences. The social role of the tumulus as a labour-intensive, enduring and highly visible ancestral monument – signal (sema), is then addressed, via both its topographical correlation to its settlement and the surrounding landscape, and via the ceremonial acts performed in several of them in the study area. Finally, through the choice of selected groups of finds and the adoption of common burial practices, the cultural relations of these regions and the special bond developed between them during the Bronze Age are emerging.

* ω 80–84. Μτφ. Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή.

Το έθιμο της ανέγερσης τύμβου έχει εδώ και δεκαετίες αποτελέσει για την προϊστορική αρχαιολογία μέρος ενός γενικότερου προβληματισμού ως προς την προέλευσή του, το *terminus post* και *ante quem* της εμφάνισής του, τη σύνδεση με συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες και τους λόγους επικράτησής του σε ένα ευρύτατο γεωγραφικό πλαίσιο, που έχει ως αφετηρία την ανατολική και κεντρική Ευρώπη και καλύπτει το σύνολο σχεδόν του αιγαιακού κόσμου.¹

Η σύντομη αυτή μελέτη στοχεύει να αναδείξει την εξέλιξη του συγκεκριμένου ταφικού εθίμου κατά μήκος του Ιονίου και Αδριατικού τόξου κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού με σκοπό τη σύνδεση και σύνθεση παλαιότερων και νεώτερων ερευνών, εν πολλοίς άγνωστων, ιδιαίτερα όταν προέρχονται από τις βαλκανικές χώρες, σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που θα θέτει νέα ερωτήματα αφενός σχετικά με τις αιτίες επικράτησης του τύμβου και αφετέρου αναφορικά με την κατά τόπους ξεχωριστή σημασία που αποκτά σε κάθε κοινότητα και τη συνυπόχρητη διαφορετική τοπική συμβολική του σημασία.

Ο ΤΥΜΒΟΣ: ΟΡΙΣΜΟΙ, ΜΝΗΜΕΙΑΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

Όπως έχουμε σημειώσει και αλλού,² ως τύμβος θα μπορούσε να οριστεί το ανθρωπογενές έξαρμα που εξέχει του περιβάλλοντος εδάφους. Το έξαρμα αυτό κατασκευάζεται από τη συσσώρευση λίθων, χώματος, πηλού, κροκαλών, ακόμα και πλίνθων ή υπολειμμάτων παλαιότερων οικημάτων ή οικισμών.³ Τα υλικά αυτά μπορεί να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά ή σε συνδυασμό. Ο τύμβος προβάλλει και ξεχωρίζει από το περιβάλλον του, είναι, δηλαδή, φτιαγμένος ώστε να διακρίνεται από απόσταση – μία τηλεφανής, συμπαγής κατασκευή από ανθεκτικά υλικά, προορισμένη να αντέξει στην πάροδο του χρόνου. Η αποστολή του δεν είναι άμεσα πρακτική, καθώς δεν εξυπηρετεί υλικές και πρακτικές ανάγκες των κατασκευαστών του, όπως συμβαίνει με ένα οίκημα, έναν αναλημματικό τοίχο, ένα τείχος, ένα όρυγμα ή μία προκυμαία. Περισσότερο, καλύπτει ανάγκες ιδεολογικού περιεχομένου μέσω της μετάδοσης κάποιου μηνύματος ή κάποιων μηνυμάτων, ένα έργο το οποίο μπορεί να υπηρετήσει επαρκώς μέσα από την περίοπτη και ανθεκτική στο χρόνο φύση του, μέσα, δηλαδή, από την «οπτική γλώσσα» (visual language) του.⁴ Ο τύμβος μπορεί να θεωρηθεί συλλογικό έργο, αφού η έγερσή του απαιτεί υψηλή επένδυση σε εργασία, κάτι το οποίο, συνδυασμένο με τον περίοπτο και τηλεφανή του χαρακτήρα, πρέπει να συνέβαλε στη δημιουργία ισχυρής εντύπωσης στις προϊστορικές κοινωνίες. Και είναι ακριβώς αυτή η ισχυρή εντύπωση, η οποία δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του τύμβου ως μνημείου.

Στην ελληνική γλώσσα, *μνημείο*⁵ είναι το «οικοδόμημα, στήλη, άγαλμα ή άλλης μορφής γλυπτό, το οποίο δημιουργείται προς τιμήν και ανάμνηση προσώπου που έχει πεθάνει ή σημαντικού γεγονότος» ή «μεμονωμένο κτίσμα ή σύνολο κτισμάτων, που έχουν διασωθεί και διατηρηθεί από προηγούμενη ιστορική στιγμή και παρουσιάζουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον». Προέρχεται από το *μυμνήσκω* (= θυμίζω), όπως ακριβώς και η αντίστοιχη αγγλική, γερμανική και ιταλική λέξη (*monument / monumento*) προέρχονται από το λατινικό *monumentum*, του ρήματος *monere*, που σημαίνει θυμίζω, φέρνω στο νου, προειδοποιώ.⁶ Μετά από τις παραπάνω παρατηρήσεις, μπορούμε να ορίσουμε λεπτομερέστερα τον τύμβο ως ένα επιβλητικό

¹ Σχετικά με τη σημασία, το συμβολισμό και τα ιδεολογικά παρεπόμενα της αρχαιολογίας των τύμβων, βλ. Harding 2011, Govedarica 2011 και Palumbi 2011, όπου συμπυκνώνονται οι σύγχρονες απόψεις και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

² Lera κ.ά. 2017.

³ Δηλωτική του τρόπου έγερσης ενός τύμβου είναι η χρήση του ρήματος *χεύω* (= χύνω· *τύμβον χεύαμεν*) στην *Οδύσσεια* (ω 81), που περιγράφει γλαφυρά την απόρριψη των υλικών για τη σταδιακή ανύψωση του τύμβου, προφανώς από ανθρώπους, οι οποίοι «χύνουν» εκεί το χώμα ή τις πέτρες από δοχεία μεταφοράς (καλάθια κ.ά.).

⁴ Weiberg 2007, 165.

⁵ Μπαμπινιώτης 2002, 1110. Η λέξη *μνήμα*, από την ίδια ρίζα, δηλώνει πιο συγκεκριμένα τον τάφο.

⁶ Lewis και Short 1958, 1161· Müller-Celka 2011, 422.

και μακρόπνοο ανθρωπογενές έξαρμα, το οποίο διακρίνεται από τον περιβάλλοντα χώρο του, προκειμένου να υπενθυμίσει κάτι στους παρατηρητές του έλκοντας την προσοχή τους.

Οι τύμβοι, επομένως, είναι φορείς της λεγόμενης *κοινωνικής μνήμης*, «της συλλογικής δηλαδή πεποίθησης για το τι συνέβη στο παρελθόν»,⁷ καθώς σκοπός της κοινωνίας που εγείρει τον τύμβο είναι να μείνει κάτι στη μνήμη και να εκπέμπεται στις επόμενες γενεές. Πρόκειται για εργαλειακή χρήση και επίκληση του παρελθόντος μέσα από τη δημιουργία ή ανάκληση μνήμης, είτε πρόκειται για την υπενθύμιση ενός γεγονότος, μιας κατάστασης, ενός ή περισσότερων προγόνων ή ακόμα και της θέσης ενός κτηρίου ή ενός οικισμού. Ως ερέθισμα λειτουργεί ο υλικός πολιτισμός – στην περίπτωση μας το μνημείο. Οι τύμβοι, λοιπόν, αποτελούν μέρος αυτών που μπορούμε να ονομάσουμε *πολιτισμικές πρακτικές εγγραφής της μνήμης* (*inscribing - inscribed memory practices*), ενός όρου που εισήχθη στην ανθρωπολογική σκέψη από τον P. Connerton και την H. Whitehouse και η σημασία του οποίου στη μελέτη του υλικού πολιτισμού και την αρχαιολογία αναγνωρίστηκε από τον M. Rowlands. Βασικά χαρακτηριστικά των πολιτιστικών πρακτικών εγγραφής της μνήμης είναι: α) η επανάληψη, β) η δημόσια πρόσβαση και γ) το ότι από τη φύση τους αφήνουν ανθεκτικά στον χρόνο ίχνη, είτε πρόκειται για μνημεία, είτε για δένδρα, είτε για αφιερώματα, κείμενα, εικονογραφικές αναπαραστάσεις.⁸

Η άλλη μεγάλη κατηγορία πρακτικών μνήμης είναι οι λεγόμενες *πολιτισμικές πρακτικές ενσωμάτωσης της μνήμης* (*incorporating/-ed – embodied memory practices*). Πρόκειται για τελετουργικές ή συμβολικές σωματικές πρακτικές και συμπεριφορές, οι οποίες μπορεί να είναι επαναλαμβανόμενες⁹ και είναι δυνατόν να περιλαμβάνουν τη συμβολική (μέσω της απόσυρσης από την κυκλοφορία, ως κτερισμάτων, για παράδειγμα) ή και φυσική καταστροφή αντικειμένων (λ.χ. τελετουργική θραύση αγγείων), τα οποία μετατρέπονται σε μνήμη μέσα από την απουσία. Πρόκειται για εξαιρετικά δυσδιάκριτες πρακτικές αρχαιολογικά, ίσως ακόμα και αμφιλεγόμενες ως προς τον χαρακτήρα τους. Είναι, όμως, παρούσες στους τύμβους της υπό εξέταση περιοχής, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, και φαίνεται ότι μπορούν να συνυπάρχουν με τις πολιτισμικές πρακτικές εγγραφής της μνήμης, ιδιαίτερα σε μνημειακό πλαίσιο.¹⁰

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΤΥΜΒΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ 3η ΧΙΛΙΕΤΙΑ Π.Χ.

Η 3η χιλιετία π.Χ. συνδέεται με την εμφάνιση του τύμβου σε ολόκληρο το μήκος της αδριατικής και ιόνιας ακτής (Εικ. 1). Από τη βορειότερη ακτή της Αδριατικής και έως το νοτιότερο άκρο του Ιονίου πελάγους είναι εφικτό να διακριθούν τα κύρια χαρακτηριστικά του εθίμου, τα οποία αποτελούν την αρχιτεκτονική και τεχνική βάση εξέλιξης και διάδοσής του.

Τρία στοιχεία καθορίζουν τη φυσιογνωμία του τύμβου κατά τη γένεσή του: α) η κεντρική ταφή, β) η λίθινη ή χωμάτινη επίχωση που καλύπτει τους τάφους και γ) ο λίθινος περίβολος που ορίζει το μέγιστο χώρο του νεκροταφείου και ταυτόχρονα συγκρατεί την επίχωση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τύμβων της Αδριατικής που, με μικρές τοπικές αποκλίσεις, πληρούν αυτά τα στοιχεία είναι οι τύμβοι της περιοχής του Friuli στην βορειοανατολική Ιταλία και συγκεκριμένα στις θέσεις Selvis di Remanzazzo, San Odorico, Campoformido, Santo Osvaldo,¹¹ οι τύμβοι του Μαυροβουνίου στις θέσεις Velika Gruda (αρ. 64), Mala Gruda (αρ. 63) στις όχθες

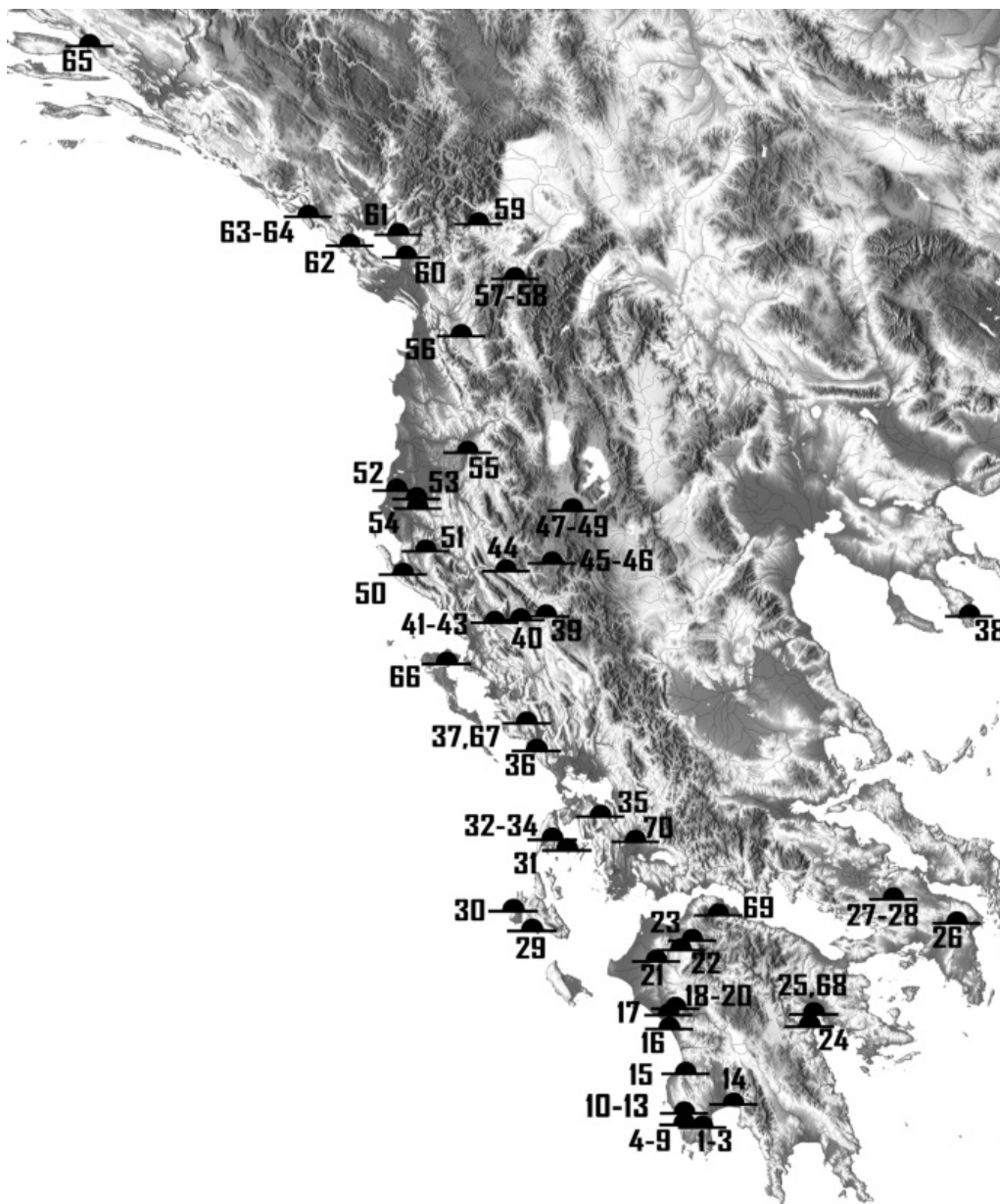
⁷ Βλιώρα 2008, 15–6· Halbwachs 1950· Nora 1989· Weiberg 2007, 176–82.

⁸ Alcock 2002, 28· Βλιώρα 2008, 17–8· Connerton 1989, 72–9· Rowlands 1993· Whitehouse 1992, 795–6· Lera κ.ά. 2017.

⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hamilakis (1998, 117): “performative ceremonies which generate bodily, sensory and emotional experiences, resulting in habitual memory”.

¹⁰ Η S. Alcock (2002, 28) γράφει, αναφερόμενη στην Ελλάδα των Ιστορικών Χρόνων: “On the other hand, inscribed and incorporated forms of commemoration are far from mutually exclusive, when rituals and ceremonies (often played out in monumental settings) played a central role in the Greek memorial enterprise”.

¹¹ Borgna και Càssola-Guida 2007, 193–5· Càssola-Guida 2011, όπου συμπυκνώνεται το σύνολο της βιβλιογραφίας για την περιοχή· Càssola-Guida και Corazza 2002.

Εικ. 1. Χάρτης με τις βασικότερες θέσεις τύμβων, οι οποίες αναφέρονται στο κείμενο. Ο Κατάλογος που ακολουθεί αποτελεί το υπόμνημα του χάρτη. Βάση χάρτη: <http://maps-for-free.com/>. Επεξεργασία χάρτη: Άρης Παπαγιάννης.

του ποταμού Tivat και Gruda Boljevica (αρ. 62) κοντά στη λίμνη Σκούταρι,¹² οι τύμβοι στο όρος Βιοκονο της Κροατίας (αρ. 65),¹³ ο τύμβος 6 του Shtoj (αρ. 60) και ο τύμβος του Shkrel στην βόρεια Αλβανία (αρ. 61) και ο Μεγάλος Τύμβος του Pazhok (αρ. 55) στην κεντρική Αλβανία¹⁴ (Εικ. 2).

Στην Ελλάδα ο αρχαιότερος ταφικός τύμβος είναι ο πλίνθινος στην κορυφή του λόφου του Αμφείου στη Θήβα (αρ. 27), ο οποίος εγέρθηκε στο 1ο μισό της ΠΕ ΙΙ καλύπτοντας νεκροταφείο λαξευτών θαλαμοειδών της μετάβασης ΠΕ Ι/ΙΙ, για να δεχθεί στη συνέχεια έναν μεγάλο κιβωτιόσχημο τάφο.¹⁵ Ο τύμβος αυτός, μολοντί με αυστηρά γεωγραφικά κριτήρια βρίσκεται

¹² Primas 1992· 1996· Baković 2011, 9–11.

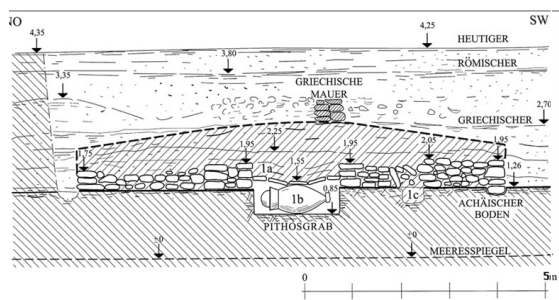
¹³ Olujčić 2011.

¹⁴ Τσώνος 2015α, 288–96· Shtoj: Koka 1990· 2012· Gonedarica 2016. Shkrel: Jubani 1995. Pazhok: Hammond 1967· Bodinaku 1999.

¹⁵ Σπυρόπουλος 1972· 1973–77· 1981· Aravantinos και Psaraki 2011, 405, 408–10· Müller 1989· Forsén 1992, 133–4· Weiberg 2007, 156–7, 166.

No.	Name	Date	Type
1	Milioti, Ayios Ilias (Greece)	MH	Burial
2	Chandrinou, Kissos (Greece)	LH	Burial
3	Chandrinou, Platania (Greece)	LH	Burial
4	Petrochori, Ayios Ilias (Greece)	MH	Burial
5	Petrochori, Voidokilia (Greece)	MH	Burial
6	Pila, Vigles (Greece)	MH?	Burial
7	Platanos, Kritharites (Greece)	LH	Burial
8	Papoulia, Ayios Ioannis (Greece)	MH	Burial
9	Myrsinochori, Routsis, Kalo-geropoulos Property (Greece)	MH	Burial
10	Valta, Kastraki (Greece)	MH?	Burial
11	Pyrgos, Tsouka (Greece)	MH	Burial
12	Tragana, Kapoureika (Greece)	MH?	Burial
13	Levki, Kaldamou (Greece)	MH	Burial
14	Kastroulia (Greece)	MH I	Burial
15	Peristeria (Greece)	MH	Burial
16	Samikon (Greece)	MH-LH	Burial
17	Makrisia, Ayios Ilias (Greece)	LH	Burial
18	Olympia, Altis (Greece)	EH II Late - EH III Early (Tyrins Hor. 9 - Lerna IV:1)	Ritual
19	Olympia, New Museum (Greece)	EH III (Lerna IV:2)	Burial?
20	Mageliras, Kioupia (Greece)	MH?	Burial
21	Agrapidochori, Armatova (Greece)	MH?	Burial
22	Portes (Greece) (A, B, C)	LH I-II	Burial
23	Fares, Mirali, Tumuli A&B (Greece)	MH	Burial
24	Lerna (Greece)	EH II	Ritual
25	Argos, Tumulus A (Greece)	MH	Burial
26	Aphidnae (Greece)	MH	Burial
27	Thebes, Ampheion (Greece)	Early EH II, MH	Burial
28	Thebes, Museum (Greece)	Final EH II / Initial EH III	Burial?/Ritual
29	Kokkolata, Kangelisses (Greece)	MH-LH	Burial
30	Oikopeda (Greece)	LH	Burial
31	Meganisi (Greece)	LH	Burial
32	Nydri, R-Tumuli (Greece)	EH IIA-B, EH III, MH	Burial
33	Nydri, Skaros S (Greece)	MH	Burial
34	Nydri, Skaros F (Greece)	MH	Burial
35	Loutraki, Katouna: Moschovi (Greece)	EH III	Burial
36	Ephyra, Tumuli A, B, Γ, Δ (Greece)	LBA-EIA	Burial
37	Sevasto, Goutsoura, N. Tumulus (Greece)	MBA-LBA (1780/1610 - 1300/1100 BCE)	Burial

38	Kriaritsi, Sykia (Greece)	EB IIB - EB III (Troy IIg-III)	Burial
39	Pogoni, Kato Meropi (Greece)	LBA, EIA-Hell., Late Antiquity	Burial
40	Pogoni, PalaioPyrgos (Greece)	LBA, EIA	Burial
41	Kakavi (Albania)	EIA	Burial
42	Bodrishtë (Albania)	EIA	Burial
43	Vodhinë (Albania)	LBA, EIA	Burial
44	Piskovë (Albania)	EBA, MBA, LBA, EIA, Middle Byzantine (12th-13th c. AD)	Burial
45	Prodan (Albania)	LBA-EIA, Middle Byzantine (9th-11th c. AD)	Burial
46	Rehovë (Albania)	LBA, EIA-Hell., Late Antiquity, Middle Ages	Burial
47	Barç (Albania)	EBA, LBA, EIA-5th c. BCE	Burial
48	Kuç i Zi (Albania)	LBA, EIA-5th c. BCE	Burial
49	Luaras (Albania)	LBA, EIA-5th c. BCE	Burial
50	Dukat (Albania)	LBA, EIA	Burial
51	Vajzë (Albania)	MBA, LBA, EIA	Burial/Ritual?
52	Apollonia, Tumuli IX, X, XI (Albania)	EBA, MBA, LBA, EIA	Burial/Ritual?
53	Patos (Albania)	LBA, EIA	Burial
54	Lofkënd (Albania)	LBA, EIA (1373-811 BCE), 19th c. AD	Burial
55	Pazhok (Albania)	MBA, LBA, EIA	Burial/Ritual
56	Mat (Albania)	LBA, EIA-Hell.	Burial/Ritual
57	Çinamak (Albania)	EIA-Hell.	Burial/Ritual
58	Kënetë, Tumuli VII, VIII (Albania)	LBA?, EIA-Hell.	Burial/Ritual
59	Bujan (Albania)	EBA (beginning 2nd mil. BC)	Ritual
60	Shtoj (Albania)	EBA, MBA, LBA?, EIA	Burial/Ritual
61	Shkrel (Albania)	EBA, MBA?, LBA?, EIA	Burial/Ritual
62	Gruda Boljevica (Montenegro)	EBA	Burial
63	Mala Gruda (Montenegro)	EBA	Burial
64	Velika Gruda (Montenegro)	EBA	Burial
65	Biokovo (Croatia)	EBA	Burial
66	Corfu, Peritheia, Almyros: Krevatsoulia, Priftis property (Greece)	EBA (2nd 1/2 3rd mil. BCE) - MBA	Burial
67	Sevasto, Goutsoura, S. Cemetery (?) (Graves 1,2,5) (Greece)	MBA/LBA - Late LBA (1720/1510 - 1420/1250 BCE)	Burial
68	Tiryns, Upper Citadel (Greece)	End of EH II or EH III	Ritual
69	Aravonitsa, Achaia (Greece) (3)	MH	Burial
70	Stratos, Acarnania (Greece)	EH? MH?	Burial

E

ΣΤ

Εικ. 2. Α. Νυδρί Λευκάδας, Νεκροταφείο R, Τομή του κυκλικού τάφου R1 (Kilian-Dirlmeier 2005, εικ. 5) Β. Τύμβος 6 του Shtoj, Β. Αλβανία (Koka 1985, εικ. 9) Γ. Ο κεντρικός λίθινος πυρήνας του τύμβου του Santo Osvaldo, Udine (Borgna και Càssola-Guida 2007, πίν. XVIc) Δ. Τύμβος Αγίου Ιωάννη Παπουλίων, Μεσσηνία (Κορρές 1982, πίν. 105α) Ε. Τύμβος στο Λουτράκι Κατούνας, εντός του οποίου ενσωματώθηκε μεταγενέστερος θολωτός μυκηναϊκός τάφος (Κολώνας 2008, εικ. 2) ΣΤ. Το ταφικό μνημείο της Βοιδοκοιλιάς, Μεσσηνία (Κορρές 1982, πίν. 117) .

εκτός της υπό εξέταση περιοχής, είναι, με βάση τα μέχρι στιγμής γνωστά στοιχεία, ο αρχαιότερος στον ευρύτερο χώρο των νότιων Βαλκανίων, αν και η κεντρική ταφή του τύμβου X της Απολλωνίας στην Αλβανία (αρ. 52) έχει χρονολογηθεί με ραδιενεργό άνθρακα γύρω στο 2500 π.Χ.¹⁶ Είναι, πάντως, πολύ διαφορετικής αρχιτεκτονικής από τους τύμβους της Αδριατικής. Οι «βασιλικοί» τύμβοι R στο Νυδρί της Λευκάδας της ΠΕ II–III (αρ. 32)¹⁷ και ο «σύνθετος» τύμβος της προχωρημένης ΠΕΧ στο Κριαρίτσι της Σιθωνίας στη Χαλκιδική (αρ. 38)¹⁸ ακολουθούν χρονικά. Ένας τύμβος (αρ. 70), βυθισμένος πλέον κάτω από την ομώνυμη τεχνητή λίμνη, ανε-

¹⁶ Amore 2010· Prendi και Bunguri 2008, 205.

¹⁷ Dörpfeld 1927· Müller 1989, 5–15· Kilian-Dirlmeier 2005, 60–6.

¹⁸ Asouhidou 2011.

σκάφη κοντά στη Στράτο (Αιτωλοακαρνανία) το 1908.¹⁹ Οι αναλογίες της κεραμικής με αυτή από τους τάφους R δείχνουν ότι ίσως χρονολογείται στην ΠΕ II ή την ΠΕ III. Άλλος πολύ πρώιμος ταφικός τύμβος είναι ο πρόσφατα ανεσκαμμένος της Περίθειας στην Κέρκυρα (αρ. 66), η πρώιμη φάση του οποίου (2ο μισό της 3ης χιλ. π.Χ.) αποτελείται από μικρό περίβολο λίθων και πλακών γύρω από κεντρικό πλακοειδή κιβωτιόσχημο τάφο και έναν ακόμα ενταφιασμό, ενώ εξωτερικά υπήρχε χώρος καύσης από πηλό.²⁰

Ο τύμβος της ΠΕ III στη Μόσχοβη Λουτρακίου Ακαρνανίας στη νότια ακτή του Αμβρακικού κόλπου (αρ. 35)²¹ –στο κέντρο του οποίου έχει κτιστεί μεταγενέστερος θολωτός μυκηναϊκός τάφος– και ο τύμβος στην Ολυμπία, στη θέση του Νέου Μουσείου (αρ. 19),²² αποτελούν επίσης πρώιμα παραδείγματα, ενώ οι αντιπροσωπευτικοί τύμβοι στον Άγιο Ιωάννη Παπουλίων, στα Καστρούλια και στην Βοϊδοκοιλιά της Μεσσηνίας (αρ. 8, 14, 5),²³ όπου παρατηρείται ξανά το φαινόμενο της ανέγερσης θολωτού τάφου εντός του πρωιμότερου τύμβου, χρονολογούνται στις αρχές της ΜΕ και συνεχίζουν τη γεωγραφική διάδοση του εθίμου αυτού στο νότιο τμήμα του δυτικού κορμού της Ελλάδας (Εικ. 2).

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολύ πρώιμα, στο 2ο μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ., εγείρονται στον ελλαδικό χώρο μη ταφικοί τύμβοι μεγάλου μεγέθους, γνωστοί ως «τελετουργικοί τύμβοι», με λίθινο περίβολο και επίχωση χωμάτινη, πλίνθινη ή λίθινη, που μπορεί να προέρχεται από προγενέστερο οικισμό. Αυτοί είναι: α) στη Λέρνα III του τέλους της ΠΕ II (αρ. 24), όπου καλύπτει την μνημειώδη *Οικία των Κεράμων*· β) στο Πελόπειο της Άλτεως στην Ολυμπία (αρ. 18), της ΠΕ II Ύστερης–ΠΕ III Πρώιμης· γ) στη Θήβα, επίσης πλίνθινος, καλύπτει μεγάλη αψιδωτή οικία, η οποία δέχθηκε αριθμό ταφών αμέσως μετά την καταστροφή της κατά την ΠΕ II (αρ. 28). Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο τύμβος αυτός να αποτελούσε συνολικό μνήμα της οικίας και των νεκρών στο εσωτερικό της²⁴ (Εικ. 3). δ) Πρόσφατα ο J. Maran αναγνώρισε έναν ακόμα ΠΕ τελετουργικό τύμβο στην Τίρυνθα (αρ. 38).²⁵ Ο τύμβος αυτός κάλυπτε και σηματοδοτούσε το μνημειώδες *Rundbau*, είχε χρησιμοποιήσει υλικό από αυτό και εγέρθηκε αμέσως μετά την καταστροφή του τελευταίου, στο τέλος της ΠΕ II. Διαμόρφωσε, όπως και οι άλλοι τρεις τύμβοι, έναν χώρο ο οποίος για κάποιο διάστημα παρέμεινε ελεύθερος και άκτιστος, ένα είδος «άβατου», το οποίο στην περίπτωση της Τίρυνθας ήταν εξαιρετικά μακρόβιο, καθώς επιβίωσε έως και τις αρχές της ΥΕ (Εικ. 8B). Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι στους τύμβους της Λέρνας και της Άλτεως διασωζόταν μέρος του λίθινου «μανδύα» που κάλυπτε την επιφάνειά τους και δημιουργούσε λιθόστρωτη επιφάνεια. Ο τύμβος του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας (ΠΕ III, αρ. 19),²⁶ αν και αναφέρεται συνήθως ως ταφικός, δεν έχει αποδώσει καμία βέβαιη ταφή και θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ανήκει στους «τελετουργικούς». Η ύπαρξη, μάλιστα, βοτσαλόστρωτης εκτεταμένης επιφάνειας περιφερειακά, φέρνει στο νου τις ανάλογες επιφάνειες των τελετουργικών τύμβων της Λέρνας και της Άλτεως. Λίγο μεταγενέστεροι είναι οι δύο μη ταφικοί τύμβοι του Buĵan της Βόρειας Αλβανίας (Τύμβοι VII, VIII, περί

¹⁹ Moschos 2000, 9-49· Σωτηριάδης 1908, 95-100· Wardle 1977, 161-2.

²⁰ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369-70.

²¹ Κολώνας 1995, 140-1· 2008, 390-1· Σταυροπούλου-Γάτση 2008, 415, εικ. 730.

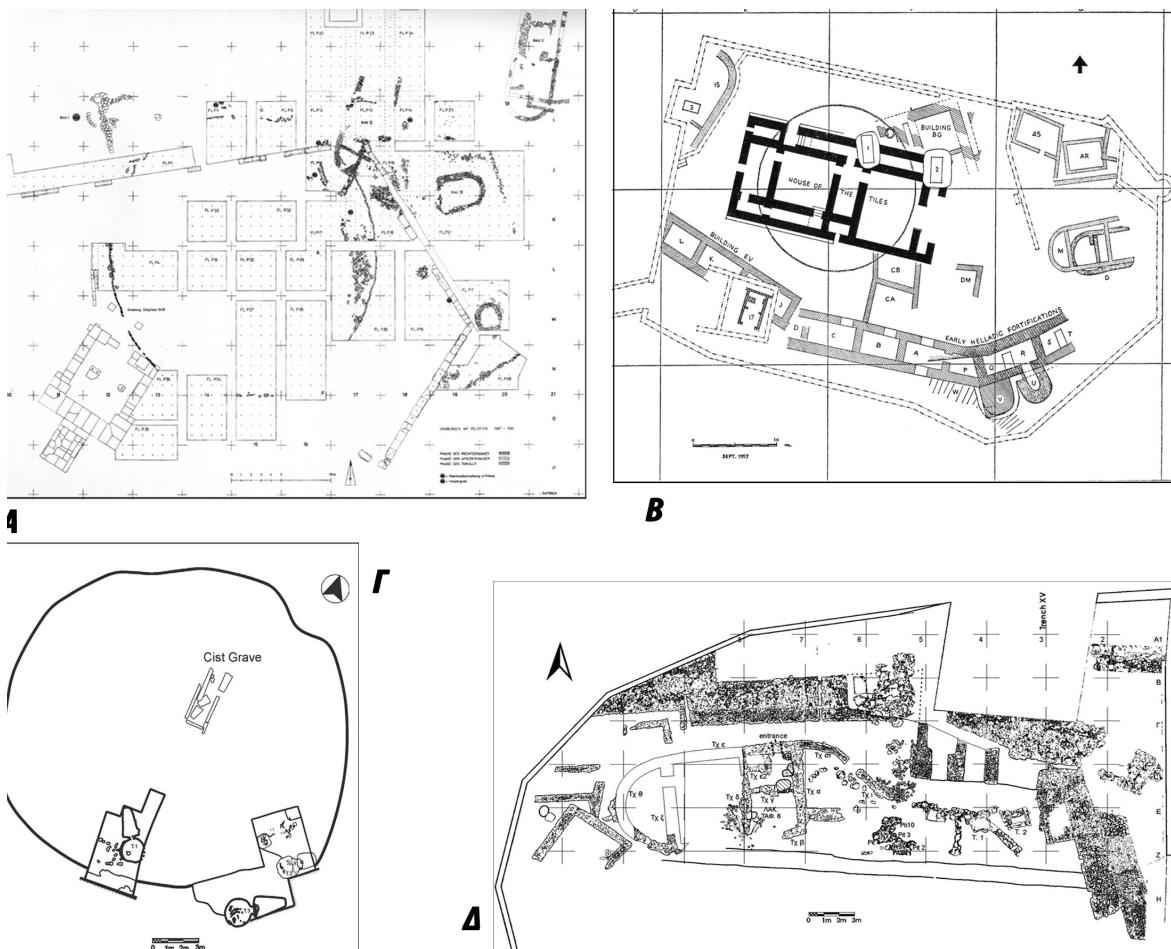
²² Εφόσον είναι ταφικός τύμβος, κάτι καθόλου βέβαιο. Γιαλούρης 1964, 174-7· Forsén 1992, 86-9· Koumouzelis 1980, 131, 139-40, 154, 225· Rambach 2004· Rutter 1982, 483· Müller 1989, 16-8.

²³ Κορρές 1980, 326-32· Korres 1993· Müller-Celka 2007, 178, 188· Borgna και Càssola Guida 2007, 192-4· Oikonomidis κ.ά. 2011, 187-9· Rambach 2011.

²⁴ Γενικά για τους «τελετουργικούς» τύμβους βλ. Forsén 1992, 232-5· 2010· Müller-Celka 2011· Weiberg 2007, 153-87. Λέρνα: Caskey 1956, 165-6· 1966· 1968, 314-5· 1977. Forsén 1992, 36-7· Weiberg 2007, 166· Wiencke 2000, 284 κ.ε., 297 κ.ε. Ολυμπία, Άλτις: Dörpfeld 1935, 76-8, 118-24· Kyrieleis 1990· Forsén 1992, 92-3· Rambach 2003· 2004· 2008, πίν. 3-6· Weiberg 2007, 155-6, 166. Θήβα, Μουσείο: Aravantinos 2004· Psaraki 2004· Aravantinos και Psaraki 2011, 402-4· Weiberg 2007, 157, 166.

²⁵ Maran 2012.

²⁶ Γιαλούρης 1964, 174-7· Koumouzelis 1980, 131, 139-40, 255· Παπακωνσταντίνου 1992, 51-64· Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 314.

Εικ. 3. Α. Ο τύμβος της Άλτεις, Ολυμπία (Rambach 2004, πίν. 3). Β. Λέρνα: Διακρίνεται η Οικία των Κεράμων και ο τύμβος που την κάλυψε (Caskey 1977, εικ. 1) Γ. Θήβα, Αμφίον. Οι ΠΕ Ι/ΙΙ λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, ο Πρώμος ΠΕ ΙΙ πλίνθινος τύμβος και ο μεταγενέστερος κιβωτιόσχημος τάφος (Aravantinos και Psaraki 2011, εικ. 6). Δ. Θήβα, ο χώρος του Μουσείου. Διακρίνονται το ΠΕ ΙΙ τείχος, το ΠΕ ΙΙ κτήριο και οι αύλεις κατασκευές του (Aravantinos-Psaraki 2011, εικ. 1).

το 2000–1900 π.Χ., αρ. 59), κατασκευασμένοι από μεγάλες ποσότητες λίθων αναμειγμένες με λίγο χώμα και πολλά θραύσματα αγγείων, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί *κενοτάφια*.²⁷

Η χρονολόγηση των πρώιμων τύμβων της αδριατικής και ιόνιας ακτής παρουσιάζει σχετική ομοιογένεια, καθώς σχεδόν σε όλους έχει εντοπιστεί η χαρακτηριστική για τις δαλματικές ακτές κεραμική τύπου *Cetina*,²⁸ της οποίας η διάδοση φθάνει έως και **την** δυτική Ελλάδα με σημαντικότερες τις θέσεις της Άλτεις της Ολυμπίας, της Ανδραβίδας, του Τείχους Δυμαίων, των Πηλικάτων της Ιθάκης, των Κοκκολάτων της Κεφαλονιάς και της Περίθειας της Κέρκυρας, υποδηλώνοντας με σαφήνεια πολιτιστικές σχέσεις ανάμεσα στο Ιόνιο και τα δυτικά Βαλκάνια.²⁹ Η κεραμική αυτή τοποθετεί τους αδριατικούς τύμβους στο 2ο μισό της 3ης χιλιετίας έως και το 1ο τέταρτο της 2ης χιλιετίας π.Χ. και ως εκ τούτου συνδέει άμεσα την ανέγερσή τους με τη χρονολόγηση των τύμβων R της Λευκάδας, της Μόσχοβης Λουτρακίου και της Περίθειας στην ΠΕ ΙΙ–ΙΙΙ³⁰ και της Μεσσηνίας **στην** ΜΕ Ι.³¹

²⁷ Prendi και Bunguri 2008, 220–1.

²⁸ Koka 1990, 37, 42, εικ. 17, πίν. VII: 78, IX: 1· Maran 1986· 2007, 17, πίν. II–IV: 8, 10· Jubani 1995, 69–73, πίν. VIII–IX, XV· Baković και Govedarica 2010, εικ. 9–11· Baković 2011, 376–8, εικ. 5–8· Olujić 2011, 57–9, εικ. 11.

²⁹ Rambach 2007, 84–7, πίν. XIV–XVIII· 2008, 84–8, πίν. 1B, 8–10· 2010, 115–7· Gori 2015β, 186–90· 2015α, 80–244· Τσώνος 2015α, 292–6· Tsonos 2016, 261–2· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

³⁰ Κολώνας 2008, 390–1.

³¹ Κορρές 1980· Korres 1993· Rambach 2011, 464–8.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΤΥΜΒΩΝ

Οι αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές ομοιότητες των προαναφερόμενων ταφικών τύμβων, οι οποίες καθορίζουν τη φυσιογνωμία τους καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού κωδικοποιούνται στα εξής σημεία:

Α) Ύπαρξη κεντρικού τάφου, ο οποίος είναι και ο πρωιμότερος και διακρίνεται τυπολογικά³² σε i) λακκοειδή τετράπλευρο, πολλές φορές με όρια από μεσαίους ή μεγάλους ημιεπεξεργασμένους ποταμίσιους λίθους,³³ ii) κιβωτιόσχημο³⁴ και iii) κτιστό τάφο.³⁵ Ο τάφος καλύπτεται από λίθινο μανδύα, συχνά αναμειγμένο με χώμα ή πηλό, ενώ λίθινος περίβολος ορίζει τον κεντρικό πυρήνα του τύμβου, συγκρατεί την επίχωση και δίνει την εντύπωση θολοειδούς κατασκευής (Εικ. 2 και 4). Παράλληλα, στον τύμβο στη θέση Piskonë της νότιας Αλβανίας (αρ. 44) διακρίνονται τρεις περίβολοι, εκ των οποίων οι δύο περιβάλλουν τον κεντρικό τάφο και τον κεντρικό πυρήνα επάνω από τον τάφο.³⁶ Στους τύμβους της βορειοανατολικής Ιταλίας, στο κέντρο ακριβώς των μεγάλων σωρών από λίθους, εντοπίζεται, σε κάποιες περιπτώσεις, ένας μεγάλος ξύλινος θάλαμος-δωμάτιο εν είδει ταφικού οίκου χωρίς άλλες ταφές.³⁷ Μεγάλη συχνότητα παρουσιάζει ο ενταφιασμός σε πίθο στους τύμβους της ΠΕ II-III της Λευκάδας (Εικ. 2.Α), χωρίς, ωστόσο, να παρατηρείται και στους σύγχρονους τύμβους της Αδριατικής,³⁸ ενώ παράλληλα παραδείγματα εγχυτρισμών (όχι πάντοτε εντός τύμβων) από το ιόνιο τόξο προέρχονται από τα Πηλικάτα της Ιθάκης, την Ολυμπία και το Στρέφι Ηλείας της ΠΕ II-III, από τον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς της ΜΕ I και από τη β' φάση του τύμβου της Περίθειας.³⁹

Β) Η τελική εικόνα του τύμβου ως μνημείου με μεγάλη διάμετρο και με ύψος που μπορεί να ξεπεράσει και τα 5 μ., ώστε να εξαιρείται και να παίρνει τη μορφή ενός τεχνητού γηλόφου που προορίζεται να είναι τηλεφανής και να σημαίνει το χώρο ταφής κυριαρχώντας με αυτόν τον τρόπο στο περιβάλλον. Παρά το γεγονός ότι οι πρώτες ταφές περιορίζονται σε συγκεκριμένα επιφάνεια, η τελική εικόνα του τύμβου δίνει την εντύπωση ότι καλύπτει έναν ευρύτερο χώρο προετοιμάζοντάς τον να δεχθεί και άλλες ταφές στο μέλλον και να μετατραπεί σε συλλογικό νεκροταφείο, αλλά και σε ένα ιδιαίτερα εξωστρεφές μνημείο-σύμβολο που καθορίζει την τοπική ιστορία. Ο τύμβος, με τον περίβολο και την επίχωσή του, καταλαμβάνει και απομονώνει συγκεκριμένη έκταση. Με τον τρόπο αυτό αποτελεί εξαιρετικό φορέα εκδήλωσης του πνεύματος του ανήκειν σε μία ομάδα, τα μέλη της οποίας θάβονται εντός του περιβόλου του μνημείου αυτού, ενός μνημείου που εκ κατασκευής προορίζεται να αντέξει στο χρόνο και να ενταχθεί στο τοπίο ως ορόσημο και σημαίνουν σύμβολό του (Εικ. 6).⁴⁰

Γ) Το τρίτο στοιχείο και άμεσα συνδεδεμένο με το παραπάνω είναι τα προσεκτικά επιλεγμένα σημεία για την ανέγερση του τύμβου (Εικ. 1, βλ. παρακάτω). Πρόκειται: i) για κοιλάδες μεγάλων ποταμών, όπως του πυκνού δικτύου παραποτάμων του Πάδου, του ποταμού Tivat και των ποταμών Δρίνου, Γενούσου, Seman, Αώου, Devol, Γορμού στην Αλβανία και στην Ήπειρο, ii) για φυσικά ορεινά περάσματα, iii) για σημεία που ελέγχουν κάποια θαλάσσια οδό, όπως η Λευκάδα, η Κεφαλονιά, το Μεγανήσι,⁴¹ iv) για πεδινές εκτάσεις, v) για σημεία κοντά σε φυσικές πρώτες ύλες, και iv) για χώρους είτε εντός των οικισμών, είτε κοντά τους και σε οπτική επαφή με αυτούς.

³² Τσώνος 2015α, 251–68.

³³ Bodinaku 1999, εικ. 1–2· Koka 1990, εικ. 15· 2012, 32–4.

³⁴ Prendi 1993, εικ. 9.

³⁵ Jubani 1982, πίν. II· Borgna και Càssola-Guida 2007, 193–5, πίν. XLVI· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 20–2· Kilian-Dirlmeier 2005, 60–2.

³⁶ Bodinaku 1981, 244· 1999, εικ. 1· Oikonomidis κ.ά. 2011, 187–9.

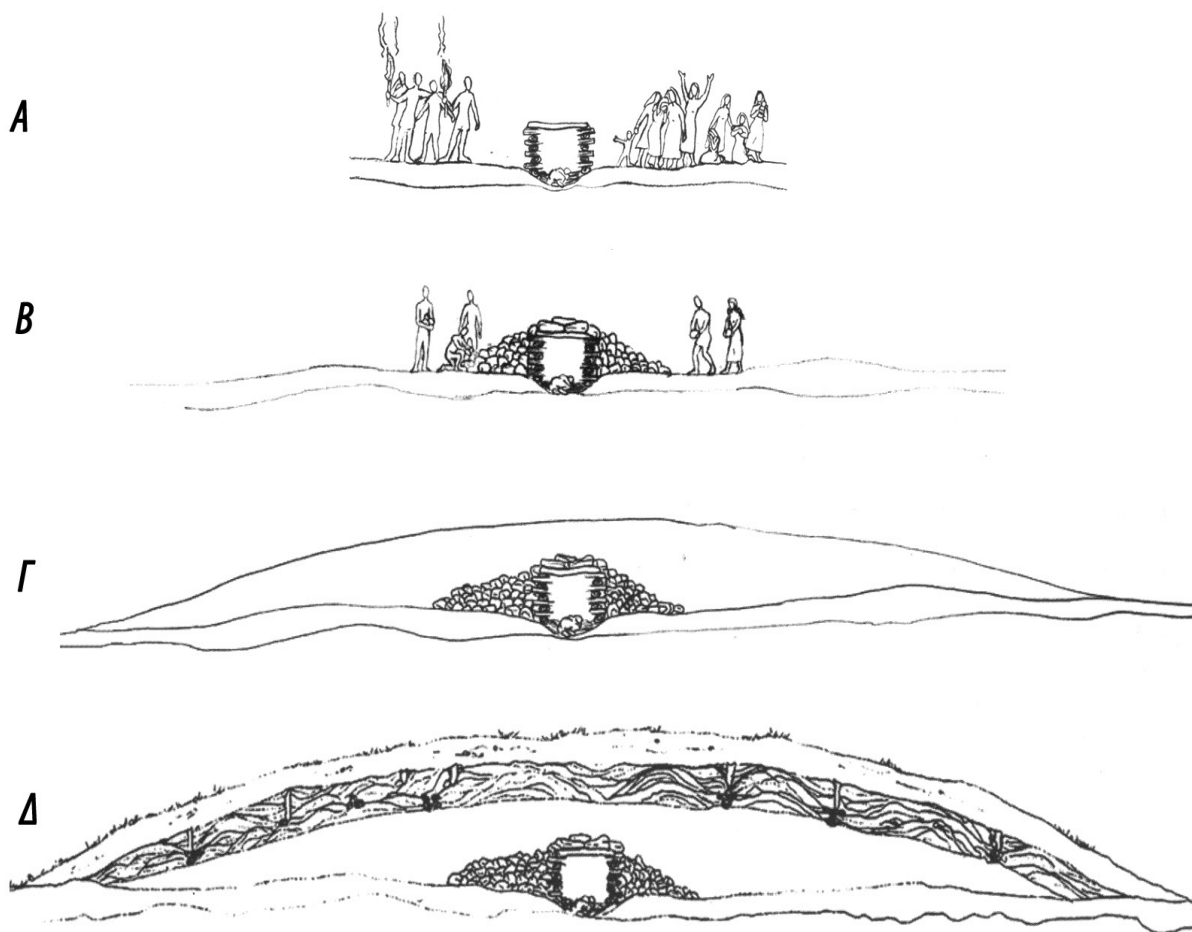
³⁷ Borgna και Càssola-Guida 2007, 193–5, πίν. XLVI.

³⁸ Kilian-Dirlmeier 2005, 60–2· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 20–1.

³⁹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 23–4, 96–7· Κορρές 1979, εικ. 20, 36· Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

⁴⁰ Oikonomidis κ.ά. 2011· Lera κ.ά. 2017· Τσώνος 2015α, 274–7, 288–96· Επίσης, βλ. υποσ. 4.

⁴¹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 47· Kilian-Dirlmeier 2005, 1–4, 82, 155–64· Βικάτου 2017· Vikatou 2017.

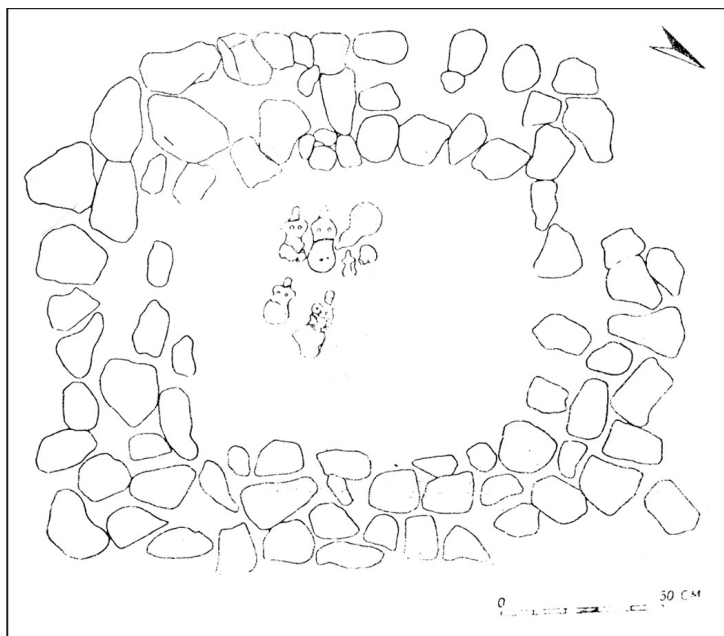
Εικ. 4. Διαδοχικές φάσεις ανέγερσης του τύμβου του Santo Osvaldo, Udine (Cassola Guida και Corazza 2002, 36–7). Α. Κατασκευή ξύλινου θαλάμου (2,3 μ. × 0,8 μ.) επί ρηχού λάκκου. Β. Έγερση τύμβου από κροκάλες (διάμ. 5 μ., ύψ. 0,7 μ.). Γ. Τύμβος από αργιλώδες χώμα. Δ. Μανδύας από αμμοχάλικο.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΔΡΙΑΤΙΚΗ ΑΚΤΗ

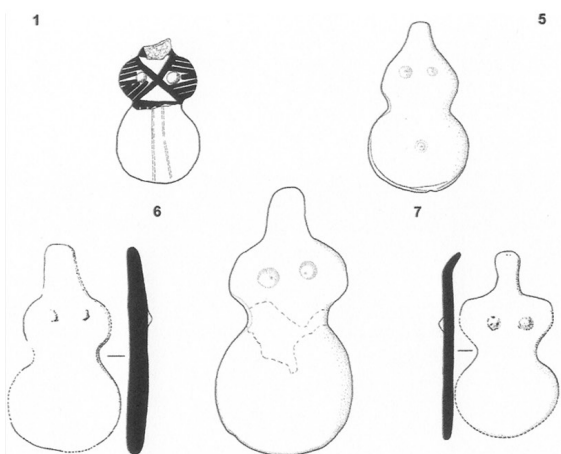
Με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά εξελίσσεται και διαδίδεται ο τύμβος κατά μήκος του ιόνιου και αδριατικού τόξου, προσαρμοζόμενος φυσικά στα πολιτιστικά και γεωγραφικά δεδομένα κάθε περιοχής (Εικ. 1). Κατά τη διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ. στην Αλβανία γίνεται ο αποκλειστικός τρόπος ταφής και μετατρέπεται σε σήμα κατατεθέν του αλβανικού αρχαιολογικού τοπίου. Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί, πλήρως ή μερικώς, περισσότεροι από 350 τύμβοι με ιδιαίτερη συγκέντρωση στις κοιλάδες των ποταμών.⁴² Παρατηρείται, μάλιστα, μείωση του αριθμού τύμβων από Βορρά προς Νότο, ενώ ταυτόχρονα ο αριθμός των τάφων που περιέχονται στον τελικό τύμβο είναι μεγαλύτερος **στο** Νότο σε σχέση με **το** Βορρά, στοιχεία που σχετίζονται, πιθανώς, με τη διαφορετική κοινωνική οργάνωση των δύο περιοχών και τη συνακόλουθη διαφοροποίηση στη συγκέντρωση του πληθυσμού μεταξύ βόρειας και νότιας Αλβανίας, αλλά και με τη νοσηματοδότηση του τύμβου στις τοπικές κοινωνίες, περισσότερο ως συμβολικού μνημείου **στο** Βορρά και ως συλλογικού νεκροταφείου **στο** Νότο.⁴³ Αντίθετα, στην ιόνια ακτή και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, το έθιμο του τύμβου συνυπάρχει με τα τυπικά

⁴² Oikonomidis κ.ά. 2011, 192· Kurti 1977–78, 313–4· Prendi 1988, 32· Bejko 2014.

⁴³ Τσώνος 2015α, 274–84.

A

B

Δ

Εικ. 5. Τύμβος 6, Shtoj B, Αλβανίας. Α. Η κεντρική λίθινη εξέδρα πάνω από τον κεντρικό τάφο (Koka 1990, πίν. VIII) Β. Πήλινα ειδώλια από θέσεις του ιόνιου και αδριατικού τόξου, στην πάνω σειρά από τη Λέρνα και το Μαυροβούνιο και στην κάτω από το Shtoj και το Μαυροβούνιο (Maran 2007, πίν. IV) Γ, Δ. Πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια από την κεντρική εξέδρα του τύμβου 6 του Shtoj (Koka 1985, εικ. 7-8).

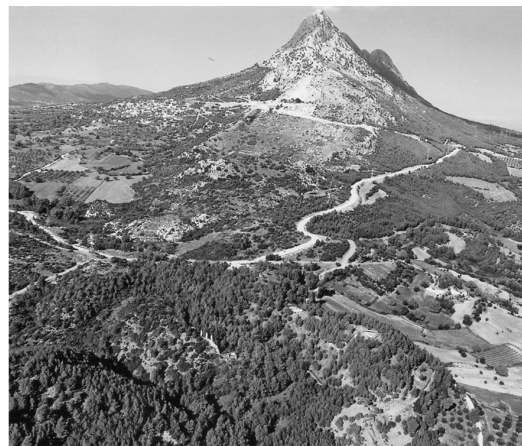
ταφικά έθιμα της ΜΕ και των αρχών της ΥΕ, όπως οι θολωτοί τάφοι και οι ταφικοί πίθοι, διαμορφώνοντας μία κατασκευαστική αλληλεπίδραση ανάμεσά τους, η οποία στην Μεσσηνία δημιουργεί εντυπωσιακά διαχρονικά μνημεία, όπως στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς.⁴⁴

Αναφορικά με την κατασκευαστική και αρχιτεκτονική τους εξέλιξη, στην Αλβανία και την αδριατική ακτή το βασικό στοιχείο είναι η οριστικοποίηση της χρήσης του τύμβου ως συλλογικού και κοινοτικού νεκροταφείου, καθώς γύρω από την κεντρική ταφή, χωρίς να τηρείται πάντοτε συγκεκριμένος προσανατολισμός, προστίθενται κατά καιρούς οι υπόλοιποι τάφοι με την αναμόχλευση και την επανατοποθέτηση της επίχωσης. Ο αριθμός φθάνει έως και 200 τάφους καλύπτοντας σχεδόν ολόκληρη τη 2η χιλιετία έως και τους πρώτους αιώνες της 1ης

⁴⁴ Κορρές 2012, εικ. 894.

A

B

Γ

Εικ. 6. Α. Αεροφωτογραφία του τύμβου Lofkënd κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του (Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 25) Β. Αεροφωτογραφία της ευρύτερης περιοχής του νεκροταφείου στις Πόρτες Αχαΐας (Μόσχος 2012, εικ. 588) Γ. Ο τύμβος του Santo Osvaldo το 1939 (Càssola-Guida και Corazza 2002, 7).

χιλιετίας π.Χ.⁴⁵ (Εικ. 7. Α–Β). Αυτό προσδίδει ιδιαίτερο ύψος και αυξάνει τη μεγαλοπρέπεια του μνημείου ως εκπροσώπου των συλλογικών δικαιωμάτων ενός πληθυσμού και όχι **μιας** συγκεκριμένης ελίτ πάνω στη γη. Είναι ένα νεκροταφείο, όπου θάβονται όλα τα μέλη της κοινότητας, ανεξαρτήτως κοινωνικής κατάστασης, και η τελική εικόνα του μνημείου δείχνει ότι σκοπός της ανέγερσής του είναι να προβληθεί συνολικά ως μνημείο, χωρίς να ενδιαφέρει τι κρύβει από κάτω. Γι' αυτό ο κεντρικός τάφος σε ελάχιστες περιπτώσεις διαφέρει κατασκευαστικά σε σχέση με τους υπόλοιπους, καθώς και στους τελευταίους κυριαρχεί ο κιβωτιόσχημος με πλακοειδείς λίθους ή με κτιστά τοιχώματα από ποταμίσιους λίθους,⁴⁶ ενώ σε χρήση παραμένει ο απλός ή με λίθινο περίγραμμα λάκκος⁴⁷ (Εικ. 7. Γ–ΣΤ).

Ο ενταφιασμός σε συνεσταλμένη στάση, και σε εκτεταμένη κατά τη διάρκεια κυρίως της Εποχής του Σιδήρου, αποτελεί τη βασική επιλογή ταφής στην αδριατική ακτή,⁴⁸ ενώ η καύση, που η παρουσία της αυξάνει μετά τον 13ο αι. π.Χ., είτε *in situ*, είτε όχι, παρατηρείται σε λίγες περιπτώσεις με χαρακτηριστικότερο τον τύμβο του Patos στην Αλβανία (αρ. 53), όπου οι 34 στις 78 ταφές είναι καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία⁴⁹ (Εικ. 7. Ε–Ζ).

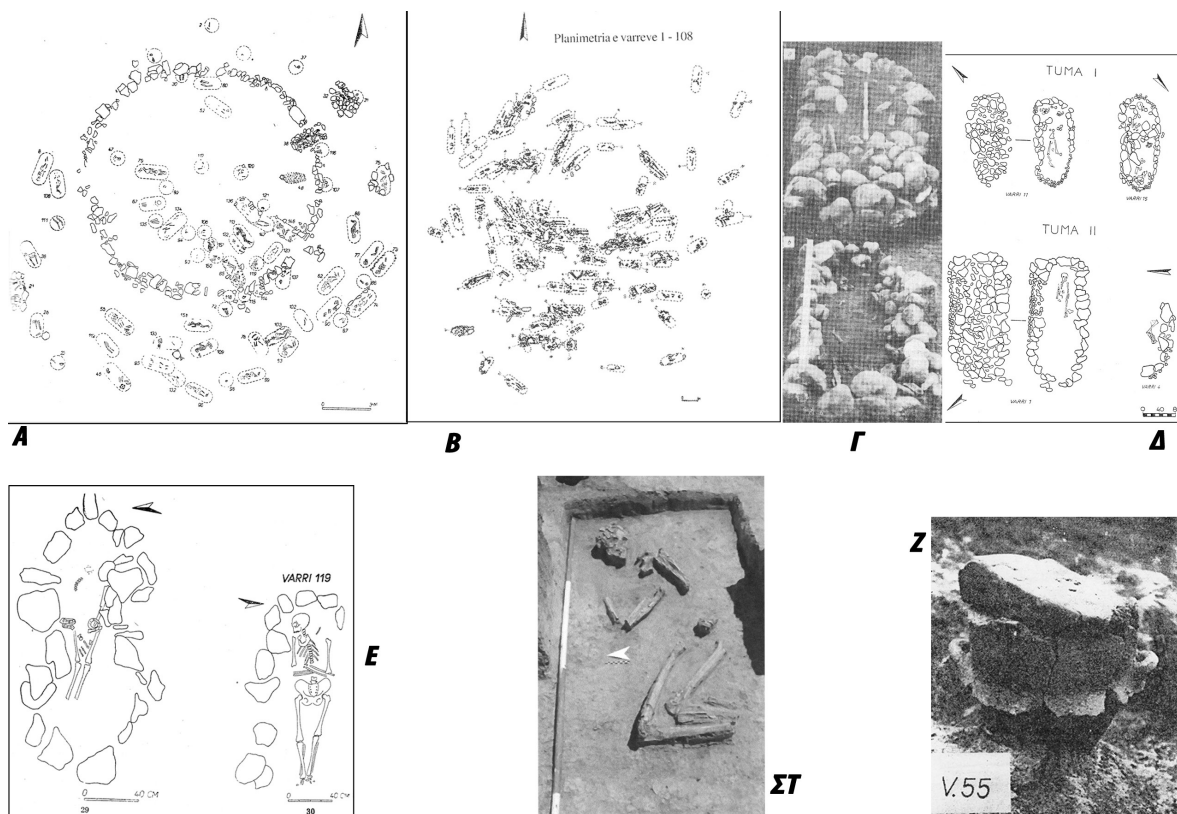
⁴⁵ Andrea 1985, εικ. 4–8· Aliu 2004, εικ. 22–24· Lera κ.ά. 2017. Δεν απουσιάζουν και περιπτώσεις, όπως στον τύμβο της Rehonë (Aliu 2012, 243–58) και του Lofkënd (Morris κ.ά. 2014), όπου μέρος των τάφων ανήκουν σε μεταγενέστερη χρήση του τύμβου, κατά τους 5ο–6ο, 8ο–11ο και 16ο–17ο αι. μ.Χ.

⁴⁶ Jubani 1982, πίν. II· 1983, εικ. 11· Koka 1990, εικ. 13.

⁴⁷ Aliu 2004, εικ. 77· Andrea 1985, εικ. 23· Bodinaku 1999, εικ. 3· Korkuti 1981, εικ. 12· Prendi 1993, εικ. 1–2· Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 9.

⁴⁸ Borgna και Càssola-Guida 2007, 194· Oikonomidis κ.ά. 2011, 189–90.

⁴⁹ Korkuti 1981, 31–2.

Εικ. 7. Α. Κάτοψη του τύμβου 1 του Barç, **στην** ΝΑ Αλβανία (Andrea 1985, εικ. 6) Β. Κάτοψη του τύμβου του Luaras **στην** ΝΑ Αλβανία (Aliu 2004, εικ. 23) Γ. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι από τον τύμβο του Kënetë **στην** ΒΑ Αλβανία (Jubani 1983, εικ. 11) Δ. Κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι από τον τύμβο του Bardhos **στην** ΒΑ Αλβανία (Hoti 1982, πίν. III) Ε. Λακκοειδείς τάφοι με λίθινο περίγραμμα από τον τύμβο I του Barç (Andrea 1985, εικ. 29-30) ΣΤ. Απλός λάκκος από τον τύμβο του Lofkënd στην Κεντρική Αλβανία (Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 9) Ζ. Τεφροδόχο αγγείο από τον τύμβο του Prodan στην ΝΑ Αλβανία (Aliu 1984, εικ. 6).

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΗΣ ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΥΜΒΟΥ ΣΤΗΝ ΙΟΝΙΑ ΑΚΤΗ

Κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. ο τύμβος εξαπλώνεται ραγδαία και σε ολόκληρο τον Ιόνιο χώρο (Εικ. 1). Στις περισσότερες περιπτώσεις οι τύμβοι περικλείονται από λίθινο αναλημματικό περίβολο, ενώ η επίχωσή τους είναι χωμάτινη ή αναμεμειγμένη με λίθους.⁵⁰ Περιέχουν σχεδόν πάντα περισσότερους από έναν τάφους (εξαίρεση αποτελεί ο Τύμβος Α στο Μίραλι Φαρών Αχαΐας, αρ. 23),⁵¹ οι οποίοι τοποθετούνται εντός των αρχικών ορίων του μνημείου. Οι μόνες περιπτώσεις ακτινωτής επέκτασης του αρχικού τύμβου για την υποδοχή νέων τάφων, πρακτική που έχει διαπιστωθεί **στην** νοτιοανατολική Αλβανία, στον τύμβο του Barç (αρ. 47),⁵² απαντούν στην Περίθεια Κέρκυρας, στον Άγιο Ιωάννη Παπουλίων και **στην** Βοϊδοκοιλιά της Μεσσηνίας (αρ. 5, 8, 66),⁵³ αλλά και στους τύμβους της Γκλάβας Κάτω Μερόπης Πωγωνίου στην Ήπειρο στα τέλη της Ύστερης Εποχής Χαλκού (αρ. 39).⁵⁴ Οι ίδιοι, μάλιστα, τύμβοι καλύπτονται από λίθινο ή χωμάτινο μανδύα, ο οποίος επικαλύπτεται από καινούριο μανδύα σε

⁵⁰ Κορρές 1979, εικ. 2, 34· Μόσχος 2012, εικ. 598-9.

⁵¹ Ζαφειρόπουλος 1955.

⁵² Andrea 1985, εικ. 6.

⁵³ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369-70· Κορρές 1980, 328, εικ. 1· 1979, εικ. 2· 2012, εικ. 898.

⁵⁴ Ανδρέου και Ανδρέου 1999, εικ. 22-3· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 25, εικ. 35.

κάθε νέα επέκταση,⁵⁵ όπως εξάλλου παρατηρείται και στην Αλβανία, όπου βέβαια οι τύμβοι περιέχουν στις περισσότερες περιπτώσεις άνω των 10 τάφων, γεγονός που ερμηνεύεται από την αποκλειστικότητα της χρήσης του τύμβου ως εθίμου για το σύνολο του πληθυσμού.⁵⁶

Περίβολος από ορθοστάτες λίθους, ένα ιδιότυπο αρχιτεκτονικό στοιχείο, απαντάται για πρώτη φορά στον τελετουργικό τύμβο της Άλτεως (αρ. 18).⁵⁷ Ακολουθώντας, η μορφή αυτή περιβάλλου βρίσκεται στον λεγόμενο Τύμβο F (Λευκάδα, αρ. 34), στον Ταφικό Κύκλο A (Μυκήνες), σε πιθανό ταφικό κύκλο στο Ρουπάκι Κεφαλονιάς, στο εσωτερικό τύμβο του Pazhok (Αλβανία, αρ. 55) και στον Τύμβο B (Πωγώνι, αρ. 39). Ορθοστάτες είναι πιθανό να συνθέτουν τον νεώτερο, εξωτερικό περίβολο του Τύμβου 10 του Shtoj στη Β. Αλβανία (αρ. 60).⁵⁸ Συχνά οι τύμβοι έχουν έναν κεντρικό τάφο λαξευμένο στο έδαφος,⁵⁹ ο οποίος κάποιες φορές καλύπτεται από λιθοσωρό ή λίθινη πλατφόρμα, όπως συμβαίνει με τύμβους της Αλβανίας και της Αδριατικής και αποτελεί τις περισσότερες φορές τον αρχαιότερο του τύμβου.

Η πρακτική του ενταφιασμού είναι κυρίαρχη σε ολόκληρη την 2η χιλιετία π.Χ. Εξαίρεση αποτελεί η κατά χώραν καύση νεκρού σε λακκοειδή τάφο, τον αρχαιότερο (Πρώιμη ή Μέση ΜΕΧ) του τύμβου του Σεβαστού Θεσπρωτίας, ο οποίος, μάλιστα, προηγείται της έγερσης του ίδιου του μνημείου (Ύστερη ΜΕΧ).⁶⁰ Οι καύσεις νεκρών στους τάφους R της Λευκάδας, που είχαν υποθεθεί από τον Dörpfeld, αμφισβητούνται έντονα και φαίνεται ότι, είτε τα σώματα δεν καίγονταν, είτε ότι η καύση του σώματος ήταν μερική.⁶¹ Αν και βρίσκεται εκτός του γεωγραφικού πλαισίου της παρούσας μελέτης, αξίζει να σημειωθεί ότι η πρακτική της αποτέφρωσης και της χρήσης τεφροδόχων αγγείων τεκμηριώνεται στον σύνθετο τύμβο του Κριαρισίου Χαλκιδικής (ΠΕΧ, αρ. 38).⁶²

Οι περισσότερες ταφές σε τύμβους είναι είτε ακτέριστες ή πολύ φτωχά κτερισμένες. Η περίπτωση των τύμβων R της Λευκάδας (ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ), καθώς επίσης και των τύμβων 1 και 2 της ΜΕΙ στα Καστρούλια Μεσσηνίας (αρ. 14), με τα εξαιρετικά σύνολα προσφοράς και κατανάλωσης φαγητού και ποτού, καθώς και τα κοσμήματα που περιλαμβάνουν περίαπτα σε σχήμα διπλού πέλεκυ, αποτελεί εξαίρεση στον γενικότερο κανόνα.⁶³ Η κτέριση των τύμβων της Αλβανίας και της Αδριατικής απηχεί πλήρως την κοινωνική οργάνωση της περιοχής με βάση τα διευρυμένα γένη. Τις περισσότερες φορές η φτωχή κτέριση απαντά και στον κεντρικό και στους υπόλοιπους τάφους, γεγονός που υποδηλώνει ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση δεν αντικατοπτρίζεται στα κτερίσματα, αλλά στη θέση που κατέχει στον τύμβο ο νεκρός της κεντρικής ταφής.

⁵⁵ Κορρές 1979, εικ. 34· Ανδρέου και Ανδρέου 1999, εικ. 31-2, 39, 41· Rambach 2011, εικ. 5. Στην Περίθεια αυτό δεν ισχύει.

⁵⁶ Aliu 2004, εικ. 20-2· Bodinaku 1999, εικ. 1-3· Prendi 1993, εικ. 9· Koka 1985, εικ. 11· Papadopoulos κ.ά. 2007, εικ. 24-5· Papadopoulos 2014.

⁵⁷ Rambach 2004, 1219· Weiberg 2007, 155.

⁵⁸ Πωγώνι, Τύμβος B: Ανδρέου και Ανδρέου 1999, 83· Μυκήνες, ταφικός Κύκλος A: Karo 1930· Κεφαλληνία, Ρουπάκι: Μαρινάτος 1964· Λευκάδα, Familiengrab: Dörpfeld 1927, 217· Kilian-Dirlmeier 2005, 71, εικ. 73, 75· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 30-1· Pazhok: Bodinaku 1999, 13· Shtoj: Koka 2012, εικ. 50-1· Govedarica 2016, εικ. 4-6.

⁵⁹ Τσώνος 2015α, 253-62· Λευκάδα, Τάφοι R και S: Souyoudzoglou-Haywood 1999, 21· Kilian-Dirlmeier 2005, 60-2, 70-2· Αχαΐα, Φάρες, Τύμβοι A, B (ΜΕ): Ζαφειρόπουλος 1955· 1962· Μεσσηνία, Καστρούλια, Τύμβος 1 (ΜΕΙ): Rambach 2010, 112-3· 2011, 466, εικ. 4b· Μεσσηνία, Πύργος, Τσούκα: Whittaker 2010, 540 (υποσ. 26)· McDonald και Hope Simpson 1961, 237· Hope Simpson και Dickinson 1979, 134· Μεσσηνία, Μυρσινοχώρι, Ρούτση (ΜΕ): Μαρινάτος 1956, 250· Κορρές 1990· Ηλεία, Σαμικό, Τύμβος Γ (ΜΕ/ΥΕ): Παπακωνσταντίνου 1988-89, 148· Θεσπρωτία, Σεβαστό (ΜΕΧ, 1780-1610 π.Χ.): Forsén κ.ά. 2011, 79-82· Kleitsas 2014.

⁶⁰ Forsén 2016, 121-44, 157-89.

⁶¹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 22· Kilian-Dirlmeier 2005, εικ. 70· Müller-Celka 2011, 418. Ο ανθρωπολόγος που δημοσίευσε το οστεολογικό υλικό της ανασκαφής (Velde 1912) είχε αποφανθεί ρητά ότι όλες οι ταφές ήταν αρθρωμένοι ενταφιασμοί.

⁶² Asouhidou 2011.

⁶³ Rambach 2011, 472, εικ. 13.

Φαίνεται, δηλαδή, ότι στην αρχή ο τύμβος αντανakλά μία κοινωνία, όπου ο μόνος εμφανής κοινωνικός διαχωρισμός είναι ανάμεσα στον επικεφαλής αρχηγό του γένους, που θάβεται πρώτος, και σε ολόκληρο το υπόλοιπο διευρυμένο γένος συγγενών και επιγόνων, χωρίς ενδιάμεσες ταξικές διαφοροποιήσεις.

Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΤΥΜΒΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΩΝ⁶⁴

Βάσει των μέχρι στιγμής γνωστών δεδομένων από την υπό εξέταση περιοχή, οι περισσότεροι τύμβοι καλύπτουν, σφραγίζουν και υποδεικνύουν ό,τι βρίσκεται μέσα τους ή κάτω από αυτούς, δηλαδή ανθρώπινες ταφές ή, σπανιότερα, κτήρια και οικισμούς. Αυτό ακριβώς είναι και το πρωτόλειο μήνυμα που εκπέμπουν: η αδιάκοπη υπενθύμιση στους θεατές του ποιον/ποιους ή τι καλύπτουν. Ασφαλώς, η κοινωνική μνήμη υπόκειται σε διαρκή αναδιαπραγμάτευση και αλλαγή με την πάροδο των γενεών. Η προφορική παράδοση, βασικός φορέας της μνήμης, μπορεί να μεταβάλει τις αφηγήσεις γύρω από τους θανόντες, το κτήριο, τον οικισμό ή το γεγονός το οποίο σηματοδοτεί ο τύμβος, παραμένει, όμως, πάντοτε η επιβλητική παρουσία του τελευταίου στο φυσικό τοπίο, η οποία επιβάλλεται –έστω και με διαφοροποιημένο αφήγημα μέσα στο χρόνο– και στο γνωσιακό τοπίο (cognitive landscape).⁶⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα μιας τέτοιας επίμονης και διαχρονικής παρουσίας τύμβων στο συλλογικό φαντασιακό και την κοινωνική μνήμη είναι οι τύμβοι του Αμφείου (αρ. 27) και του Πελόπειου (αρ. 18).⁶⁶

Η προσεκτική παρατήρηση της χωροθεσίας των τύμβων αποκαλύπτει μία ακόμα βασική παράμετρο της οπτικής τους γλώσσας: την τοπογραφική τους τοποθέτηση σε σχέση με τον οικισμό. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο κύριες κατηγορίες:

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τύμβοι, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να συσχετιστούν με κάποιον οικισμό,⁶⁷ είναι όμως συνδεδεμένοι με περιοχές οικονομικού ενδιαφέροντος, είτε στην πρωτογενή παραγωγή (για παράδειγμα αρ. 16, 35, 52, 54–5, μολονότι βρίσκονται κοντά στους οικισμούς τους),⁶⁸ είτε, περισσότερο, στην επικοινωνία, μετακίνηση και μεταφορά αγαθών και ανθρώπων, κυριαρχώντας σε κομβικούς τόπους χερσαίων (αρ. 22–3, 56, 60–4) και θαλάσσιων (αρ. 4–5, 31, 50–1, 54, 60–1) επικοινωνιών. Βρίσκονται μάλλον μακριά από τους οικισμούς τους, σε υψώματα, πλαγιές και περίοπτες θέσεις (αρ. 1, 6, 9–11, 13, 15–6, 18, 21, 31), επάνω σε απότομους βράχους (αρ. 4–5, 38) ή διακρίνονται στο επίπεδο τοπίο με το ίδιο τους το ύψος (αρ. 32, 45–8, 51–2, 54–5). Οι τύμβοι της κατηγορίας αυτής κυριαρχούν σε χώρους υψηλού οικονομικού ενδιαφέροντος και, καθώς είναι χωρίς εξαίρεση ταφικοί, φαίνεται ότι χρησιμοποιούν το πρωτόλειο μήνυμα των νεκρών προγόνων για την εκπομπή ενός συνακόλουθου μηνύματος, αυτού της νομιμοποίησης της κατοχής των πλουτοπαραγωγικών πηγών και περασμάτων από τους απογόνους των θαμμένων εκεί προγόνων, μέσω της σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν. Η ίδια η ανθεκτική φύση του μνημείου αποτελεί εγγύηση ότι το νομιμοποιητικό μήνυμα θα συνεχίσει να εκπέμπεται και για τις επόμενες γενεές.

Η επιλογή στρατηγικών σημείων που ελέγχουν ευνοϊκά οικοπεριβάλλοντα, φυσικές διόδους και αρτηρίες που συνδέουν την αδριατική ακτή με την ενδοχώρα ή ακόμη και περάσματα εποχικής μετακίνησης ποιμνίων, και ταυτόχρονα «επιβλέπουν» χερσαίους ή θαλάσσιους δρό-

⁶⁴ Για το ίδιο θέμα βλ. και Lera κ.ά. 2017.

⁶⁵ Weinberg 2007, 165–7, 184.

⁶⁶ Χαρακτηριστικό, επίσης, παράδειγμα επιμονής της ανάμνησης της ιδεολογικής σημασίας ενός τόπου είναι η περίπτωση του ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο (Theodorou-Mavrommatidi 2004· Weiberg 2007, 177–8).

⁶⁷ Στην Αλβανία οι τύμβοι της κατηγορίας αυτής είναι πολυάριθμοι και έχει υποστηριχθεί ότι ανήκουν σε μετακινούμενους ποιμενικούς πληθυσμούς (ενδεικτικά βλ. Prendi 1977–8, 5–8, 21–3). Φαίνεται, όμως, ότι δεν υπήρξαν τέτοιοι πληθυσμοί στην προϊστορία του ελλαδικού και του αλβανικού χώρου, τουλάχιστον σε τέτοια κλίμακα: Παπαγιάννης 2013· Papayiannis 2017.

⁶⁸ Βλ. και Παπακωνσταντίνου 1992, 51–64.

μους επικοινωνίας και ανταλλαγών, περιενδύει τους τύμβους με **το** χαρακτήρα σήματος των περιοχών που δύνανται να αναπτύξουν οργανωμένη πολιτιστική δραστηριότητα.⁶⁹ Δεν είναι μόνο ένας χώρος ταφής, αλλά είναι και το σημείο που ορίζει τις κοινωνικές εξελίξεις και **το** χώρο δραστηριότητας συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, που αντλούν την ισχύ τους από τη σύνδεσή τους με **το** μνημειώδη τύμβο και σηματοδοτούν τα δικαιώματα της ομάδας επί κάποιας παραγωγικής γης, βοσκοτόπων ή πλουτοπαραγωγικών πηγών. Η ομάδα που διεκδικεί τον έλεγχο των οδών και των περασμάτων τοποθετεί τα ταφικά μνημεία σε στρατηγικά και περίοπτα σημεία του δικτύου των μεταφορών/μετακινήσεων/ανταλλαγών επιβάλλοντας με τον τρόπο αυτό ιδεολογικά την παρουσία της, τονίζοντας τις κυριαρχικές της διεκδικήσεις και νομιμοποιώντας αυτές μέσα από τη σύνδεση του παρόντος (διεκδικήσεις) με το παρελθόν (νεκροί πρόγονοι) και το μέλλον (μέσω ενός μνημείου που εγείρεται για να διαρκέσει **στο** χρόνο).⁷⁰

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι τύμβοι που βρίσκονται μέσα στον οικισμό (αρ. 15, 24, 28, 36, 39–40, 68) ή κοντά του και σε οπτική επαφή με αυτόν (αρ. 16, 27, 30, 35, 38–40, 46–7, 49, 54, 60–1). Καθώς ο οικισμός αποτελεί τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής της κοινότητας, αποτελεί ταυτόχρονα τον βασικό και καθημερινό στίβο των ενδοκοινοτικών κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών, ακόμα και του κατευνασμού τους. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο μνημειακός, συλλογικός και εργοβόρος τύμβος εκπέμπει και πάλι πολύ ισχυρά μηνύματα, με βασικό και πρωτόλειο και εδώ την κάλυψη και σηματοδότηση αυτού που έχει ταφεί μέσα ή κάτω από αυτόν. Καθώς τοπογραφικά δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιο άμεσο οικονομικό επίδικο, πλην λίγων εξαιρέσεων, όπως για παράδειγμα ο τύμβος του Lofkënd (αρ. 54), που είναι τοποθετημένος κοντά σε ορυχεία πίσσας και σε απόσταση, αλλά σε οπτική επαφή με σύγχρονό του οικισμό,⁷¹ μπορεί να θεωρηθεί ότι τα μηνύματα απευθύνονται στο εσωτερικό της κοινότητας.

Οι τύμβοι της Εφύρας (αρ. 36)⁷² αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προβολής κοινωνικής θέσης και ισχύος μιας ολιγάριθμης ελίτ, η οποία αντλεί νομιμοποίηση από την παρουσία των προγόνων στους τύμβους εντός των τειχών. Η έντονη μνημειακότητά τους (μέγεθος, θέση, μνημειακό ανάλημμα) θα ενισχυόταν από τις προφορικές αφηγήσεις, οι οποίες θα διαπραγματεύονταν την κοινωνική μνήμη.

Οι εκατοντάδες τύμβοι του Πωγωνίου (αρ. 39–40),⁷³ οι οποίοι βρίσκονται γενικά πολύ κοντά στους οικισμούς τους, συνδέονται και διαχωρίζονται μεταξύ τους και με τους οικισμούς τους μέσα από πολύπλοκα συστήματα τοίχων. Ενδεικτική της μνημειακής διευθέτησης είναι ο περίβολος πάχους 1,8 μ. που περιβάλλει συστάδα 20 τύμβων αμέσως ΝΔ του οικισμού του Παλαιόπυργου. Τα περιορισμένα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα στοιχεία δείχνουν ότι σε κάθε οικισμό αντιστοιχούν περισσότεροι του ενός τύμβοι, οι οποίοι είναι πολύ πιθανό να ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Είναι πιθανό το ίδιο να ισχύει και για τους τύμβους του Σαμικού (αρ. 16). Στην περίπτωση της συστάδας των τύμβων του Παλαιόπυργου Πωγωνίου, όμως, η περίσφιξη από τον μνημειώδη περίβολο φανερώνει έντονη προσπάθεια επίδειξης ενότητας της ομάδας. Το ίδιο μήνυμα πραγματικής ή επιθυμητής ενότητας της ομάδας –αν και δεν πρόκειται περί τύμβου– εκπέμπεται και στην περίπτωση του νεκροταφείου του Λιατοβουνίου Κόνιτσας,⁷⁴ το οποίο βρίσκεται περί τα 150 μ. από τον οικισμό.

⁶⁹ Bejko 2007, 208–9· Oikonomidis κ.ά. 2011, 191–2· Papadopoulos 2006· Papadopoulos κ.ά. 2007, 110–1, εκ. 24–5· Martin-McAuliffe 2014· Morris και Papadopoulos 2014· Càssola-Guida 2011.

⁷⁰ Lera κ.ά. 2017.

⁷¹ Papadopoulos κ.ά. 2007, εκ. 24–5· Morris 2014.

⁷² Lera κ.ά. 2009, 333–4, 336–9· Oikonomidis κ.ά. 2011, 192–7· Lera κ.ά. 2017· Papadopoulos 1987, 137–43; 1990, 359–67· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 20–3· Tartaron 2005, 153–9· Kleitsas 2014.

⁷³ Ανδρέου 2003, 117–33· Ανδρέου και Ανδρέου 1999, 77–90· Oikonomidis κ.ά. 2011, 192–6· Kleitsas 2014· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 22–25· Lera κ.ά. 2017.

⁷⁴ Douzougli και Papadopoulos 2011, 62–7.

Η περίπτωση της Βίτσας στο ορεινό **Ζαγόρι**, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Αν και τα νεκροταφεία της έχουν μείνει στην έρευνα ως ανοικτά και επίπεδα, η Βοκοτοπούλου είχε αναφερθεί ρητά στην πιθανότητα παρουσίας δύο ταφικών τύμων στο Β Νεκροταφείο και ακόμη ενός στη συστάδα των αρχαιότερων τάφων στο κέντρο περίπου του μικρού αυτού οικισμού.⁷⁵ Οι τελευταίοι, οι αρχαιότεροι του οικισμού (Ύστεροι Πρωτογεωμετρικοί), πρέπει να αποτελούν τάφους των ιδρυτών του. Κατά την Κλασική περίοδο, ο χώρος τους αναδιαμορφώθηκε με μνημειακό –για τα δεδομένα ενός μικρού οικισμού– τρόπο με αναλήμματα, ενώ, μολονότι βρίσκονται εντός του οικιστικού χώρου, είναι σε επαφή με ανοικτό, κοινόχρηστο χώρο. Όλα αυτά δείχνουν ότι οι τάφοι αυτοί –φορείς κοινωνικής μνήμης– διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο **στην** ζωή της κοινότητας, εκπέμποντας μηνύματα ενότητας μέσα από τη διατήρηση ή τη δημιουργία ενιαίας ταυτότητας. Εάν αυτές οι υποθέσεις ισχύουν, τότε έχουμε να κάνουμε με ένα διαφορετικό από της Εφύρας παράδειγμα (Εικ. 8Α).

Το αντίθετο μήνυμα, αυτό της συντήρησης των διακριτών ταυτοτήτων των δύο κοινωνικών ομάδων που κατοικούσαν στις ισάριθμες, χωρισμένες με τοίχο, γειτονιές της Βίτσας στέλνουν το Βόρειο και το Νότιο Νεκροταφείο της. Στο Βόρειο νεκροταφείο, μάλιστα, η Βοκοτοπούλου είχε υποθέσει την ύπαρξη ενός Γεωμετρικού (διάμ. 10 μ.) και ενός Κλασικού (διάμ. 7 μ.) τύμβου, καθένας από τους οποίους είχε εγερθεί επί ενός Μεσογεωμετρικού τάφου. Το Νότιο Νεκροταφείο συνδεόταν μέσω λιθόστρωτου μονοπατιού με τον ανοικτό/κοινοτικό χώρο του οικισμού, προσδίδοντας μία αίσθηση μνημειακότητας. Την ίδια αίσθηση απέδιδε και ο αναλημματικός τοίχος του δρόμου που συνέδεε τον τύμβο του Βόρειου νεκροταφείου με τον πιθανολογούμενο τύμβο του Νότιου Νεκροταφείου στο Σεβαστό (Γκούτσουρα) Θεσπρωτίας (αρ. 37, 67).⁷⁶

Στο πλαίσιο του τοπογραφικού συσχετισμού τύμβων και οικισμών, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε, έστω και επιγραμματικά, στις περιπτώσεις όπου τύμβοι σχετίζονται με αρχαιότερους και εγκαταλειμμένους πλέον οικισμούς. Μπορούν να διακριθούν δύο κατηγορίες:

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι τύμβοι που έχουν εγερθεί πάνω από τον αρχαιότερο κι εγκαταλειμμένο οικισμό. Οι παλαιότεροι τέτοιοι τύμβοι είναι οι Τάφοι R στη Λευκάδα (αρ. 32), επί νεολιθικού οικισμού με κεραμική διακοσμημένη με νυχιές, με ομοιότητες προς την αντίστοιχη Ηπείρου, Κέρκυρας και Αλβανίας.⁷⁷ Άλλη όμοια περίπτωση είναι ο τύμβος της Περίθειας στην Κέρκυρα (ΠΕΧ–ΜΕΧ, αρ. 66)⁷⁸ και ο μεταγενέστερος (ΜΕΧ–ΥΕΧ, αρ. 67) τύμβος του Σεβαστού στη Θεσπρωτία.⁷⁹ Είναι πιθανό το ίδιο να ισχύει και για τον τύμβο του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας.⁸⁰ Οι δύο τελευταίοι εδράζονται επί οικισμού του 1ου μισού της 3ης χιλ. π.Χ., ενώ παρουσιάζουν και άλλες αναλογίες τόσο στην αρχιτεκτονική, όσο και σε κάποια ταφικά έθιμα. Στη Λευκάδα επίσης, ο τύμβος S (ΜΕ, αρ. 33) ίσως πρέπει να ενταχθεί σε αυτή την κατηγορία, καθώς έχει εγερθεί επί αρχαιότερου τοίχου.⁸¹ Νοτιότερα, οι τύμβοι Βοϊδοκοιλιάς (ΜΕ, αρ. 5) και Ρούτση (ΜΕ, αρ. 9) έχουν τοποθετηθεί επί οικιστικών θέσεων της ΠΕ.⁸² Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι αυτοί οι τύμβοι είναι ταφικοί.

Στην ίδια κατηγορία πρέπει μάλλον να ενταχθούν και οι τύμβοι που έχουν εγερθεί πάνω σε κάποιο αρχαιότερο κτήριο, όπως της Λέρνας, της Τίρυνθας και του Νέου Μουσείου της Θήβας (ΠΕ, αρ. 24, 28, 68). Οι δύο πρώτοι είναι καθαρά τελετουργικοί, ενώ ο τρίτος δύναται να έχει τον χαρακτήρα τόσο ταφικού τύμβου, όσο και τελετουργικού. Παραμένει αδιευκρίνιστο εάν η φύση της αψιδωτής δομής κάτω από τον, πολύ μεταγενέστερο, ταφικό τύμβο της Γκλάβας Κάτω Μερόπης (αρ. 39) είναι οίκημα ή κάποιας μορφής πεταλόσχημο κτίσμα.⁸³

⁷⁵ Βοκοτοπούλου 1986, 327, 338–9.

⁷⁶ Lima 2016, 168–70.

⁷⁷ Kilian-Dirlmeier 2005, 105.

⁷⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70.

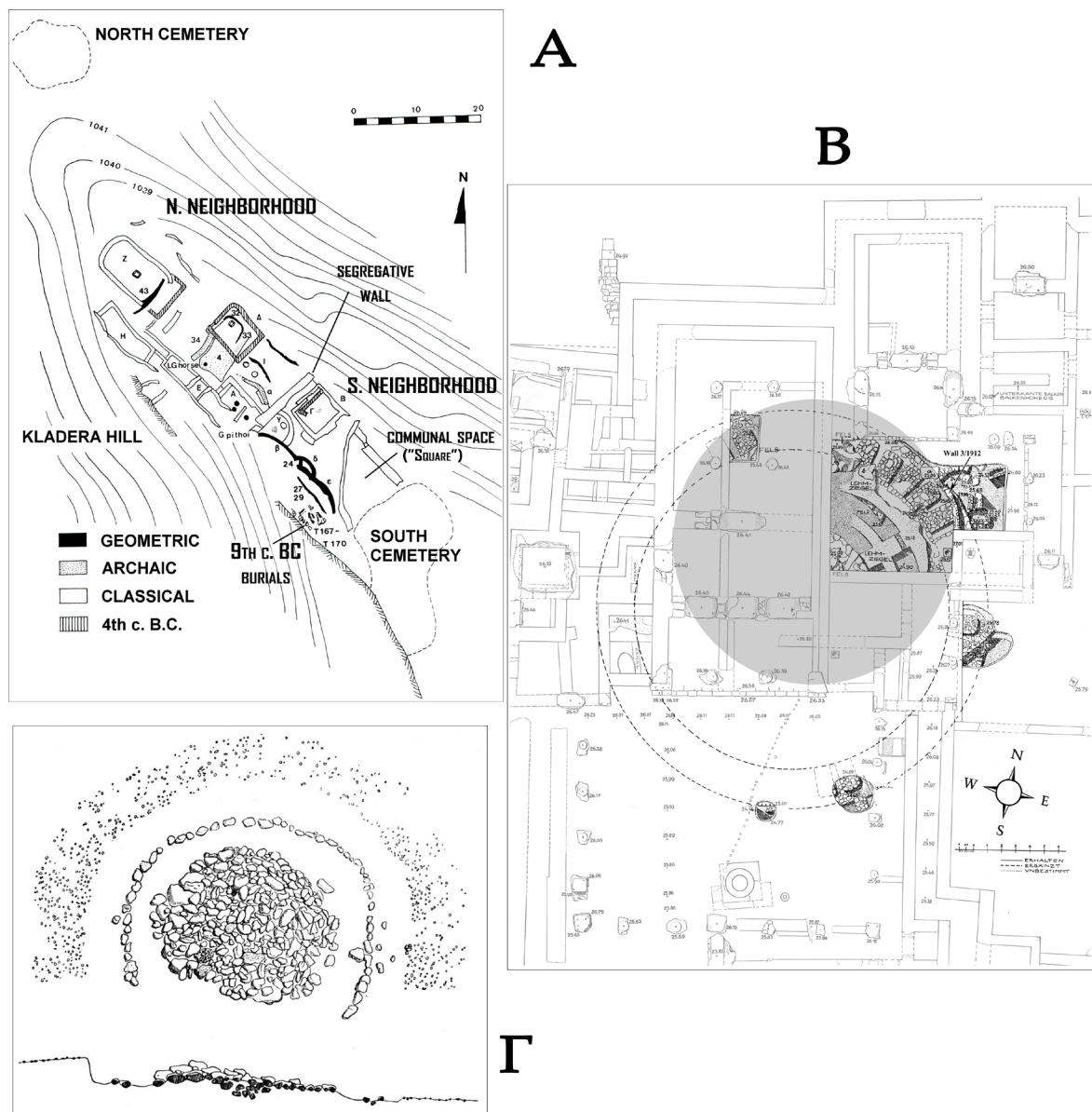
⁷⁹ Forsén 2016, 121–44.

⁸⁰ Müller-Celka 2011, 423.

⁸¹ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 30.

⁸² Κορρές 1980, 26–7.

⁸³ Ανδρέου και Ανδρέου 1999, 80, εικ. 9· Oikonomidis κ.ά. 2011, 195–6.

Εικ. 9. Α. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Βίτσας (Βασικό σχέδιο: Mazarakis-Ainian 1997, εικ. 30. Β. Τίρυνθα, Άνω Ακρόπολη. Ο μεγάλος κύκλος αντιστοιχεί στο Rundbau. Σκιασμένος ο τύμβος (Maran 2016, 167, εικ. 8). Γ. Ο τύμβος του Νέου Μουσείου Ολυμπίας. Κεντρικός λιθοσωρός, περίβολος και βοτσαλόστρωτη επιφάνεια περιφερειακά. (Γιαλούρης 1964, 175, σχ. 1).

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τύμβους που έχουν χρησιμοποιήσει χώμα από τις επιχώσεις κάποιου αρχαιότερου οικισμού. Εδώ εντάσσονται τόσο τύμβοι της πρώτης κατηγορίας, οι οποίοι έχουν γεμιστεί με χώμα από τον υποκείμενο οικισμό (Σεβαστού, αρ. 67· Βοϊδοκοιλιάς, αρ. 5· Ρούτση, αρ. 9) ή κτήριο (Λέρνας, αρ. 24· Τίρυνθας, αρ. 38), όσο και τύμβοι που εδράζονται σε παρθένο έδαφος (Καστρουλίων (ΜΕ Ι), αρ. 14· Παπουλίων (ΜΕ), αρ. 8· αλλά και του Βόρειου Νεκροταφείου της Κορίνθου⁸⁴). Στην Αλβανία αυτό έχει διαπιστωθεί στους τύμβους του Razhok, της Vajzë, του Shkrel (αρ. 51, 55, 61), όπου στις επιχώσεις τους σώζονται οικοδομικά υλικά από γειτονικούς οικισμούς, αλλά και φερτό υλικό που περιέχει ακόμη και νεολιθικά όστρακα⁸⁵ (Εικ. 1).

⁸⁴ Rutter 1990, 455–8.

⁸⁵ Oikonomidis κ.ά. 2011, 191· Prendi 1957, 78–81· Bodinaku 1982, 59, 69· Jubani 1995, 54–5. Γενικά για τη σχέση οικισμών – τύμβων στην Ήπειρο και την Αλβανία βλ. Lera κ.ά. 2009.

ΤΥΜΒΟΙ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η S. Alcock θεωρεί ότι η συνύπαρξη πρακτικών εγγραφής και πρακτικών ενσωμάτωσης της μνήμης είναι συνήθης στην ελληνική αρχαιότητα, ιδιαίτερα σε μνημειακό πλαίσιο.⁸⁶ Εξαιρώντας τις περιπτώσεις κτέρισης των ταφών, μπορεί κάτι τέτοιο να τεκμηριωθεί και για την προϊστορία των περιοχών ενδιαφέροντος του παρόντος άρθρου; Η έκθεση των δεδομένων θα δείξει –πιστεύουμε– ότι τεκμηριώνει την υπόθεση αυτή, καθιστώντας τους τύμβους κομβικούς χώρους ιδεολογικής δραστηριότητας, σφυρηλάτησης ταυτοτήτων και ενότητας της ομάδας, καθώς επίσης διατράνωσης και διαπραγμάτευσης κοινωνικής θέσης και εξουσίας των ατόμων και των κοινοτήτων που ζούσαν, εργάζονταν, σκέφτονταν και αλληλεπιδρούσαν στη σκιά των μνημείων αυτών.

Η αρχαιότερη τεκμηρίωση θα μπορούσε ίσως να είναι η υπόθεση του Rambach⁸⁷ περί τελετουργικής εποχικής κατανάλωσης οστρέων και σαλιγκαριών στο πλαίσιο τελετουργιών σχετιζόμενων με την αναγέννηση της φύσης, στο ανατολικό όριο του τελετουργικού τύμβου της Άλτεως (αρ. 18). Ο ανασκαφέας συσχετίζει τα ευρήματα αυτά με ποσότητες θραυσμάτων καλής ποιότητας ΠΕ ΙΙΒ κεραμικής, καθώς επίσης και με τις ευάριθμες λεπίδες οψιανού, ευρήματα τα οποία εντοπίστηκαν και επί του λίθινου μανδύα του τύμβου.

Στο ανατολικό όριο του ίδιου τύμβου και αμέσως εξωτερικά αυτού ένας μικρός, περικλειστος ορθογωνικός χώρος της Ύστερης ΠΕ ΙΙΙ, έχει επίσης ερμηνευτεί ως τελετουργικός.⁸⁸ Στο εσωτερικό υπήρχε στρώμα στάχτης, θραύσματα αγγείων, από τα οποία ξεχωρίζει μεγάλο θυμιατό-καπνιστήρι με ομοιότητες με μακεδονικά και νοτιοβαλκανικά σχήματα⁸⁹ και με έναν μικρογραφικό χάλκινο πέλεκυ.

Εκτός από τον τύμβο της Άλτεως, ίχνη φωτιάς⁹⁰ έχουν διαπιστωθεί στα λεγόμενα «αποτεφρωτήρια» των τάφων R στη Λευκάδα (ΠΕ ΙΙ–ΙΙΙ, Εικ. 9, οι σκιασμένες περιοχές) και στο ίδιο νησί στον «τάφο» S9 του ΜΕ τύμβου S (αρ. 33, Εικ. 10Γ), στο κέντρο του λιθοσωρού του τύμβου του Νέου Μουσείου της Ολυμπίας (ΠΕ ΙΙΙ, Εικ. 8Γ), επί του κεντρικού λιθοσωρού των ταφικών τύμβων των Φαρών Αχαΐας (αρ. 23), στη Μεσσηνία στις θέσεις Κοκκοράκου Περιστεριάς, Μάλθη και στην είσοδο του κεντρικού πεταλόσχημου του τύμβου Παπουλίων (ΜΕ, αρ. 8, Εικ. 10Α). Στην Ήπειρο, στην είσοδο του πεταλόσχημου του τύμβου του Σεβαστού, σε πήλινη εστία (ΜΕΧ, αρ. 37, Εικ. 10Ε) και στον τύμβο Γ της Εφύρας (ΥΕΧ, αρ. 36). Η αδιευκρίνιστης φύσης πηλοκατασκευή που αναφέρεται αμέσως εξωτερικά του αρχαιότερου, εσωτερικού δακτυλίου του τύμβου της Περίθειας στην Κέρκυρα, είναι πιθανό να πρόκειται για εστία όμοια με αυτή που βρίσκεται στον τύμβο του Σεβαστού. Αξίζει να σημειωθεί η παρουσία παχιού στρώματος στάχτης στο εσωτερικού πεταλόσχημης κατασκευής αμέσως εξωτερικά του τύμβου της Πελασγίας (Φθιώτιδα). Στην Αλβανία ίχνη από εστίες και χώρους καύσης έχουν σωθεί στους τύμβους της Vajzë, του Prodan και του Bajkaj.⁹¹

Αναφέραμε ήδη ότι δεν φαίνεται στα λεγόμενα «αποτεφρωτήρια» των τύμβων R να λάμβανε χώρα αποτέφρωση των σωμάτων των νεκρών. Τέτοιοι χώροι διαπιστώνονται στα ιδρυτικά στρώματα των νεώτερων τύμβων, επί του αρχικού επιπέδου του εδάφους και περιέχουν

⁸⁶ Alcock 2002, 28.

⁸⁷ Rambach 2002, 192; 2003, 243–5; Weiberg 2007, 368–9.

⁸⁸ Rambach 2004, 1229–31.

⁸⁹ Gori 2015, 117–20.

⁹⁰ Συγκεντρωτικά για πυρές/τελετουργίες, βλ. Whittaker 2010, 538 (υποσ. 30). Πιο συγκεκριμένα, Εφύρα: Παπαδόπουλος 1984, 123· Λευκάδα (Τάφοι R και S): Kilian-Dirlmeier 2005, 27, 67–70, 72· Souzoudzoglou-Haywood 1999, 21, 31· Ολυμπία, Νέο Μουσείο: Γιαλούρης 1964, 174–6· Koumouzelis 1983, 139–40· Φάρες: Ζαφειρόπουλος 1962, 117· Κοκκοράκου: Μαρινάτος 1966, 92–3· Μάλθη: Valmin 1938, 187–207· Παπούλια, Αγ. Ιωάννης: Μαρινάτος 1960, 254· Σεβαστό: Lima 2016, 164· Εφύρα: Παπαδόπουλος 1984, 123· Περίθεια: Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 369–70· Πελασγία: Papakonstantinou 2011, 393.

⁹¹ Prodan: Aliu 1984, 28· Bajkaj: Budina 1971, 57–66· Vajzë: Prendi 1957, 92, 95.

καμένα οστά ζώων και κάποια σπαράγματα καμένων ανθρώπινων οστών. Τα τελευταία συσχετίζονται από την Müller-Celka⁹² με τους αποσπασματικούς σκελετούς των κεντρικών ταφών των αρχαιότερων τύμβων, η οποία υποστηρίζει ότι για την ίδρυση των νεώτερων τύμβων έπαιρναν κάποια οστά από τους αρχαιότερους τάφους και έκαναν κάποιες τελετουργίες με φωτιά, τις οποίες ονομάζει «δευτερογενείς καύσεις» (secondary cremations). Μία τέτοια τελετουργική πράξη, μοναδική στους τύμβους της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό χώρο, τονίζει την καταγωγή και αποτελεί σαφή ένδειξη σύνδεσης του παρόντος με τους –πραγματικούς ή υποθετικούς– προγόνους καθώς και σχετίζεται με την έμφαση στην καταγωγή.

Ως προς την Αλβανία, ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα έξι πήλινα ανθρωπόμορφα σχηματικά ειδώλια επάνω σε λίθινη πλατφόρμα με λίθινο περίβολο και δάπεδο από πακτωμένο χώμα, πιθανώς τελετουργικής χρήσης, που καλύπτεται από λίθους και χώμα και ήταν τοποθετημένη επάνω από τον κεντρικό τάφο του τύμβου 6 του Shtoj. Τέτοιου είδους εξέδρες ορίζουν τις κεντρικές ταφές στα νεκροταφεία της Λευκάδας.⁹³ Η ειδωλοπλαστική είναι ένας τομέας που δεν αναπτύσσεται ιδιαίτερα στην περιοχή κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ύστερα από την έντονη παράδοση της προγενέστερης Νεολιθικής περιόδου, από την τυπολογία της οποίας απέχουν αρκετά τα συγκεκριμένα ειδώλια. Τα μοναδικά γνωστά τυπολογικά παράλληλά τους προέρχονται από τον κεντρικό τάφο του τύμβου 10 της Απολλωνίας, από τύμβους στο κεντρικό Μαυροβούνιο και από την Λέρνα IV (ΠΕ III), συνδέοντας την παρουσία τους με την προαναφερόμενη κεραμική τύπου *Cetina*⁹⁴ (Εικ. 5).

Τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν ότι ελλαδική αρχιτεκτονική και ιδεολογική ιδιαιτερότητα συνιστά η ύπαρξη πεταλόσχημης λιθοδομής στο εσωτερικό ορισμένων ταφικών συνόλων της ΜΕ.⁹⁵ Η χαρακτηριστική μορφή του πεταλόσχημου είναι ένας αψιδοειδής λιθοσωρός με όμοιου σχήματος κενό χώρο στο εσωτερικό και ανοικτή τη μία στενή πλευρά. Σε αυτή τη μορφή απαντά στο κέντρο του τύμβου των Παπουλίων, στην είσοδο του οποίου υπήρχε διαμορφωμένος χώρος με ίχνη καύσης και οστά (ζώων πιθανότατα) σε δύο σημεία (αρ. 8, Εικ. 10Α) και στον υποθετικό τύμβο των Κοκκολάτων (αρ. 29, Εικ. 10Β), ίσως και στους τύμβους των Οικοπέδων της Κεφαλονιάς (αρ. 30). Μνημειακότερη εκδοχή του βρίσκεται στο κέντρο του τύμβου Βρανά στον Μαραθώνα.⁹⁶ Πεταλόσχημο, αρχαιότερο των Παπουλίων, αναφέρεται, χωρίς να εικονίζεται, και στο ΒΔ τεταρτοκύκλιο του τύμβου Ρούτση, προς την είσοδο του οποίου είχαν αποτεθεί δέπας αμφικύπελλο, ηθμός και μόνωτο μελανό αγγείο (αρ. 9) και για το οποίο, μάλιστα, λέγεται ότι «αποτελεί την αρχική μορφή σχηματισμού των πεταλόσχημων στο εσωτερικό των τύμβων».⁹⁷ Μεγάλου μεγέθους πεταλόσχημο από ξερολιθιά, με παχύ στρώμα στάχτης στο εσωτερικό, βρέθηκε αμέσως έξω από τον ταφικό τύμβο της Πελασγίας στην Φθιώτιδα (Πρώιμη ΜΕΧ, Εικ. 10ΣΤ).⁹⁸

Απλούστερης μορφής πεταλόσχημα, από μονή σειρά λίθων, υπάρχει στον Ταφικό Κύκλο Β' των Μυκηνών, δυτικά του τάφου Κ. Περιείχε στάχτη και άκαυτα οστά ζώων στο εσωτερικό, ενώ εξωτερικά υπήρχε όρθια λεκάνη ή μεγάλη φιάλη.⁹⁹ Όμοιου σχήματος κατασκευή

⁹² Müller-Celka 2011, 418.

⁹³ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 21.

⁹⁴ Koka 1985, εικ. 7-8· 1990, 38, πίν. VIII· 2012, 35-40, 100-10, πίν. XXXI-XXXIV· Govedarica 2016, πίν. 1-2· Amore 2010, 681, εικ. 15.1· Maran 2007, 17, πίν. IV· 6-10· Oikonomidis κ.ά. 2011, 187, εικ. 1d-g· Gori 2015β, 188-90· Τσώνος 2015α, 295-6.

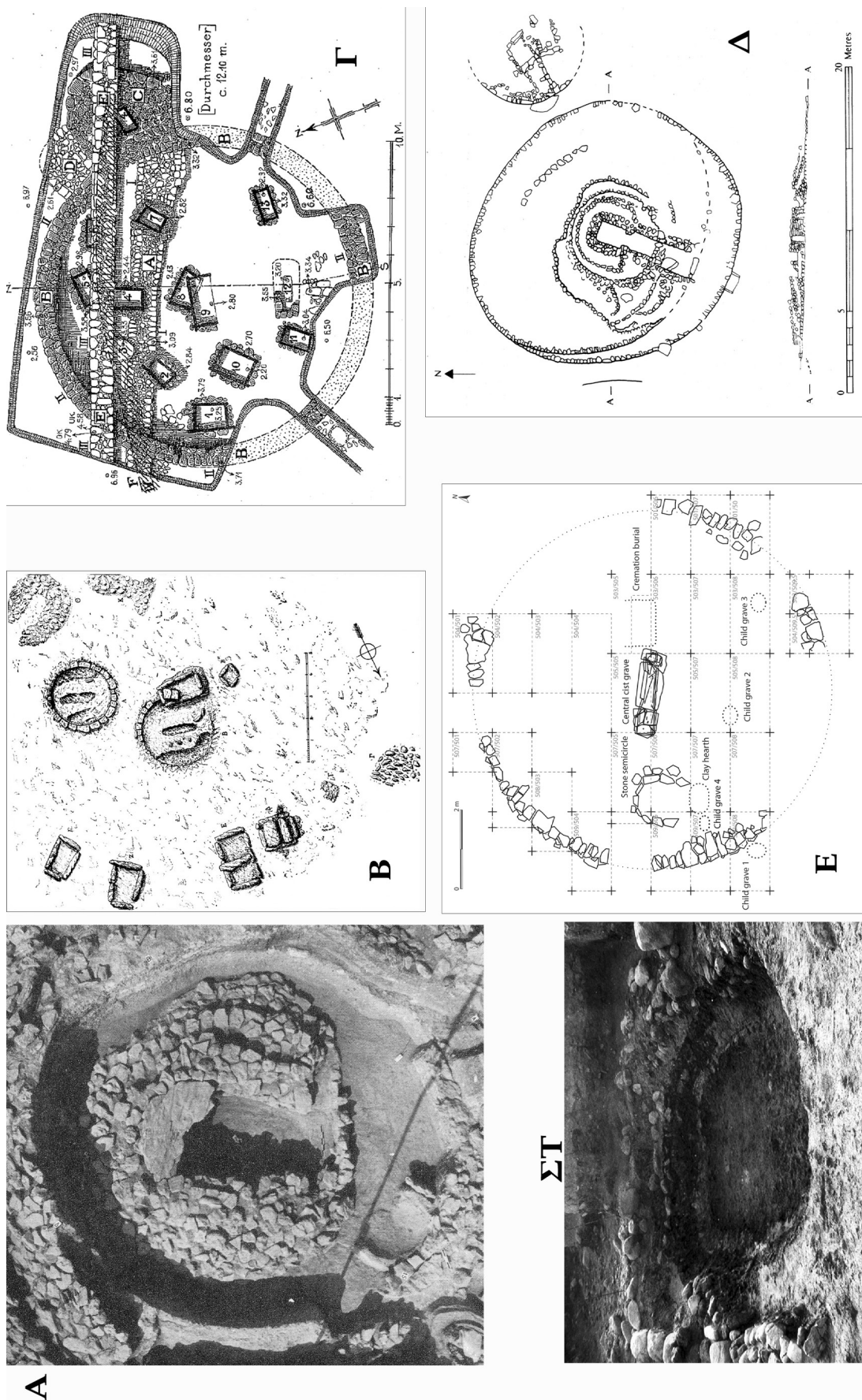
⁹⁵ Συνολική μελέτη για τα πεταλόσχημα έχει γίνει από την Hielte-Stavropoulou (2001).

⁹⁶ Κορρές 1980, 328, εικ. 1· 2012, εικ. 898· Cavanagh και Mee 1998, 199, εικ. 5.7· Καβαδίας 1913, 247, εικ. 1· Souyoudzoglou-Haywood 1999, 59· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 229-30, εικ. 278· Καλλιγιάς 1977, 116.

⁹⁷ Κορρές 1990, 26-7.

⁹⁸ Papakonstantinou 2011, 393.

⁹⁹ Μυλωνάς 1972-73, 124-7, πίν. 107-8.

Εικ. 10. Α. Μεσσηνία, τύμβος Παπουλίων. Κεντρικό Πεταλόσχημο (Κορρές 1980, πίν. 106α). Β. Κεφαλονιά, υποθετικός τύμβος Κοκκολάτων (Καββαδίας 1912, 247, πίν. 1). Γ. Λευκάδα, Τύμβος S (Dörpfeld 1927, πίν. 14). Δ. Βρανάς, Αττική. Τύμβος 2 (Cavanagh και Mee 1998, 199, εικ. 5.7). Ε. Θεσπρωτία, τύμβος Σεβαστού (Lima 2016, εικ. 3). ΣΤ. Φθιώτιδα, τύμβος Πελασγίας. Πεταλόσχημο εξωτερικά του τύμβου (Ραπακωντακίου 2011, εικ. 2b).

αναγνωρίστηκε **στο** λεγόμενο Τύμβο Α' του Άργους.¹⁰⁰ Πρόσφατα, πεταλόσχημο από μονή σειρά λίθων με εστία από πηλό μπροστά στην είσοδό του βρέθηκε στο ΝΔ τεταρτοκύκλιο του τύμβου του Σεβαστού (αρ. 37, Εικ. 10Ε). Στο εσωτερικό του υπήρχαν μόνο μικρά τεμάχια οστών ζώων.¹⁰¹ Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Π-σχημής από πλάκες κατασκευής του τύμβου S στη Λευκάδα (αρ. 33, Εικ. 10Γ),¹⁰² η οποία σχετίζεται με τον υποκείμενό της κεντρικό τάφο S8. Η κατασκευή έχει ανοικτή τη Ν. μακρά πλευρά της και περιείχε στρώμα ξυλανθράκων πάχους 0,2 μ., μαζί με οστά και θραύσματα τουλάχιστον δύο αγγείων κάτω από στρώμα χαλικιών και πάνω από το δάπεδό του. Κατά τον Dörpfeld είναι αποτεφρωτήριο ή αποσυνθετήριο. Κατά τη Souzoudzoglou-Haywood είναι τόπος προσφορών ή και θυσίας. Σε κάθε περίπτωση, θυμίζει αρκετά μία διαφορετική εκδοχή πεταλόσχημου.

Η Hielte-Stavropoulou¹⁰³ χαρακτηρίζει τα πεταλόσχημα «συμβολική οικία του νεκροταφείου» και ο Μαρινάτος¹⁰⁴ περιγράφει το πεταλόσχημο των Παπουλίων ως «κενοτάφιον έν σχήματι οικίας, κοινή κατοικία πάντων τών νεκρών τοῦ τύμβου». Πράγματι, η μορφή τους θυμίζει αφαιρετική μορφή της συνήθους ΜΕ αψιδωτής οικίας, ενώ σε καμία περίπτωση δεν έχει τεκμηριωθεί χρήση ως χώρος ενταφιασμού. Εκτός αυτών, όμως, εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα με τον κεντρικό λίθινο τύμβο των τύμβων της Αδριατικής, που περιέχουν την κεντρική τους ταφή (Εικ. 2Γ και 4). Δεδομένης της χρονολογικής πρωιμότητας των αδριατικών τύμβων, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να αποτέλεσαν αυτοί οι τύμβοι το πρότυπο για το πεταλόσχημο κενοτάφιο των ελλαδικών τύμβων της 2ης χιλιετίας, σηματοδοτώντας **την** μετάβαση από την κατοικία του σημαίνοντος νεκρού της 3ης χιλιετίας, στην κοινή κατοικία των νεκρών του τύμβου, όπου λάμβαναν χώρα πράξεις ιδεολογικού-τελετουργικού χαρακτήρα με φωτιά, οστά, χρήση αγγείων.

Η προσφορά και η κατανάλωση κρέατος, αν και δεν αποτελούν κανόνα, διαπιστώνονται τόσο μέσα στους τάφους όσο και έξω από αυτούς. Στην πρώτη περίπτωση περιλαμβάνονται ο κεντρικός κτιστός τάφος R26C της ΠΕ στο Στενό της Λευκάδας,¹⁰⁵ ο ταφικός πίθος 10 της ΜΕ και ο θολωτός τάφος της ΥΕΙ **στην** Βοΐδοκοιλιά,¹⁰⁶ καθώς και ο πίθος 2 του τύμβου των Καμινίων Μεσσηνίας.¹⁰⁷ Εκτός των τάφων, οστά ζώων έχουν βρεθεί στα αποτεφρωτήρια των τάφων R στη Λευκάδα¹⁰⁸ και στην πυρά της πεταλόσχημης κατασκευής του τύμβου Αγίου Ιωάννη Παπουλίων **στην** Μεσσηνία,¹⁰⁹ αλλά και στον τύμβο του Razhok στην Αλβανία, όπου εντοπίστηκε σκελετός βοοειδούς πάνω από την κεντρική ταφή.¹¹⁰

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΚΑΙ ΑΔΡΙΑΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Στην πορεία της 2ης χιλιετίας π.Χ. σειρά ευρημάτων από θέσεις της Αλβανίας αντανakλά επαφές –μεταξύ άλλων– με συγκεκριμένα παραγωγικά εργαστήρια της δυτικής Ελλάδας.¹¹¹ Η λεγόμενη *ψευδομινυακή* χειροποίητη μελανότεφρη κεραμική,¹¹² το εισηγμένο κύπελλο τύπου

¹⁰⁰ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 393· Sarri και Voutsaki 2011, όπου θεωρούν τον Τύμβο Α' πραγματικό τύμβο.

¹⁰¹ Lima 2016, 164-5, 180-2· Lera κ.ά. 2017.

¹⁰² Souzoudzoglou-Haywood 1999, 31.

¹⁰³ Hielte-Stavropoulou 2001, 109.

¹⁰⁴ Μαρινάτος 1960, 254-5.

¹⁰⁵ Kilian-Dirlmeier 2005, 43-4, εικ. 43-5.

¹⁰⁶ Κορρές 1979, εικ. 20, 36.

¹⁰⁷ Κορρές 2012, εικ. 899-900.

¹⁰⁸ Souzoudzoglou-Haywood 1999, 22.

¹⁰⁹ Μαρινάτος 1960, 254.

¹¹⁰ Bodinaku 1999, εικ. 3-4· Hammond 1967, 79, εικ. 18.3.

¹¹¹ Τσώνος 2015α, 288-364· 2016· Tsonos 2016.

¹¹² Andrea 1990, 31-2, πίν. XIII: 14-5· Prendi 1977-78, πίν. V· Korkuti 1990, 75-9, πίν. I-IV· Τσώνος 2015α, 85-107.

Keftiu της ΥΕΙΑ από τον τύμβο του Razhok, το πιο πρώιμο δείγμα εισηγμένης μυκηναϊκής κεραμικής της Αλβανίας –προϊόν εισαγωγής πιθανώς από εργαστήριο της Αιτωλίας ή της δυτικής Πελοποννήσου–,¹¹³ η μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕΙΙΓ περιόδου, εισηγμένη από εργαστήρια της Αχαΐας ή της Κεφαλονιάς,¹¹⁴ η κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, άμεσα σχετιζόμενη με τις μετακινήσεις πληθυσμών από το Βορρά προς το Νότο στα τέλη της Εποχής του Χαλκού και στις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου,¹¹⁵ οι μυκηναϊκοί τύποι όπλων και εργαλείων (ξιφών, εγχειριδίων, μαχαιριών, διπλών πελέκεων, περονών, πορπών κλπ)¹¹⁶ αποτελούν απόδειξη των πολύπτυχων σχέσεων με τον αιγαιακό κόσμο και τη δυτική και βόρεια περιφέρειά του. Ταυτόχρονα μαρτυρούν τη σημασία των ευρημάτων αυτών ως *insignia dignitatis* συγκεκριμένων ατόμων ή ομάδων που, στο πλαίσιο του κοινωνικού ανταγωνισμού, επιδεικνύουν την υπεροχή τους μέσω της κατοχής διαφορετικών και πολύτιμων ευρημάτων, όπως το ήλεκτρο και τα μεταλλικά αντικείμενα, τα οποία στις κεντρικές ταφές των τύμβων της δαλματικής ακτής συνιστούν σύνολο κτέρισης «πριγκηπικού χαρακτήρα».¹¹⁷ Ιδιαίτερη αξία έχουν τα ποικίλης προέλευσης, βαλκανικής και αιγαιακής, μεταλλικά κτερίσματα των τύμβων της Λευκάδας (ξίφη, εγχειρίδια, μαχαίρια, χρυσά ενώτια και δαχτυλίδια), τα οποία καθιστούν το νησί βασικό ενδιάμεσο κέντρο επικοινωνίας των πρώιμων μεταλλουργικών κέντρων του αιγαιακού κόσμου με τον ιόνιο και αδριατικό χώρο, γεγονός που αντανακλάται στον πλούτο των ταφέντων.¹¹⁸

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι το έθιμο του ταφικού τύμβου, αν και κατά τη γένεσή του μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. παρουσιάζει αξιόλογη διασπορά στον ιόνιο και αδριατικό χώρο, κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. προσαρμόζεται στις διαφορετικές πολιτιστικές εξελίξεις κάθε περιοχής, με αποτέλεσμα στην Αλβανία και τις δαλματικές ακτές να καθίσταται ο αποκλειστικός τρόπος ταφής. Αντίθετα, στην Ελλάδα και ιδιαίτερα κατά μήκος του δυτικού κορμού της οι τύμβοι συνυπάρχουν, τόσο με τα ΜΕ όσο και με τα μυκηναϊκά ταφικά έθιμα εντασσόμενοι στο κοινωνικά διαστρωματωμένο πρότυπο της ανακτορικής και μετανακτορικής οργάνωσης.

¹¹³ Bejko 1993, 102–3, 108–9, εικ. 2a· 1994, 117–8, εικ. 6.1· 2009, εικ. 3· Prendi 2002, 90, εικ. 2.9· Lolos 1987, 240–60, πίν. 2· Wardle και Wardle 2003, 150, εικ. 2· Τσώνος 2015α, 111–6· 2015β, 1195–6.

¹¹⁴ Bejko 1993·1994· Prendi 2002· Τσώνος 2015α, 118–31.

¹¹⁵ Αλβανία: Andrea 1985, πίν. II–VI· 2009· Korkuti 1971, 31–47· Gori και Krapf 2016, 117–21· Krapf 2014, 589–91· Τσώνος 2015α, 160–200· Ήπειρος: Βοκοτοπούλου 1986, 255–76· Douzougli και Papadopoulos 2011, εικ. 17–8· Kleitsas 2014· Αιτωλοακαρνανία: Wardle και Wardle 2003, 150–1, εικ. 4–5· Παπαποστόλου 2008, 135–8, πίν. 96, 98–103· Μακεδονία: Horejs 2007a, 218–82· 2007b· Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 126–41.

¹¹⁶ Prendi 1982, 228, εικ. 13: 7, 8,f 9, 12· 2002, εικ. 2, 4· Kilian-Dirlmeier 1993, 95–6, 98–100, πίν. 34: 231, 35: 233–4, 38: 251–53, 39: 254, 265, 40: 269–72· Aliu 2002, 225–8, εικ. 8· Τσώνος 2015α, 201–47.

¹¹⁷ Primas 1996· Baković 2011.

¹¹⁸ Kilian-Dirlmeier 2005, 155–64, εικ. 86–92· Müller-Celka 2007, 186.

BIBΛIOΓPAΦIA

- Alcock, S. 2002. *Archaeologies of the Greek Past. Landscape, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press
- Aliu, Sk. 1984. «Tuma e Prodanit». *Iliria* XIV(1):27-67
- _____. 2002. «Les rapports entre l' Albanie du Sud-Est et l' Europe Centrale pendant la Transition de l' Âge du Bronze à l' Âge du Fer, à la lumière des découvertes de Kolonje». Στο *L' Albanie dans L'Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organise par l' Ecole française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8-10 juin 2000*, επιμ. G. Touchais και J. Renard, 217-29. BCH Suppl. 42, Recherches franco-albanaises I. Athènes: Bulletin de Correspondance Hellenique.
- _____. 2004. *Tuma e Luarasit*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Arkeologjisë.
- _____. 2012. *Tuma e Rehovës*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Arkeologjisë.
- Amore, M.G. 2010. *The Complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania)*. BAR 2059. Oxford: Oxford University Press
- Andrea, Zh. 1990. «Vendbanimi shpellor i Nezirit». *Iliria* XXI(2):5-65.
- _____. Zh 2009. «Shtresat me qeramike të pikturuar të stilit Devollit në sektorin C të vendbanimit prehistorik të Maliqit (Germime të vitëve 1988-1990)». *Iliria* 32(2005-2006):5-58.
- _____. 1985. *Kultura ilire e tumave në pellgun e Korçës, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë*. Tiranë: Qendra e Kërkimeve Arkeologjike.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Επιμ. 2012. 2000-2010: Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Ανδρέου, Η. 2003. «Καμπύλα κτίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην κοιλάδα του Γορμού Πωγωνίου». Στο *The Periphery of the Mycenaean World, Proceedings of the 2nd International Interdisciplinary Colloquium, Lamia, 26-30 September, 1999*, επιμ. N. Kyprissi-Apostolika και M.-Ph. Papakonstantinou, 117-33. Athens: Ministry of Culture.
- Ανδρέου, Η. και Ι. Ανδρέου. 1999. «Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι της Ηπείρου, κέντρο ζωής και ανάπτυξης κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου». Στο *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, επιμ. Φ. Δακορώνια, 77-90. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ' ΕΠΚΑ.
- Aravantinos, V. 2004. «New evidence about the EH II period in Thebes: a new architectural complex and a group burial within the Kadmeia». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975-2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1225-59. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Aravantinos, V. και K. Psaraki 2011. «Mounds over dwellings: the transformation of domestic spaces into community monuments in EH II Thebes, Greece». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 401-14. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Asouhidou, S. 2011. «The Early Bronze age Burial Mound at Kriaritsi - Sykia (Central Macedonia, Greece)». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 383-90. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Baković, M. 2011. «The princely tumulus Gruda Boljevića Podgorica, Montenegro». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 375-81. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Baković, M. και Bl. Govedarica 2010. «Finds from the Princely Burial Mound Gruda Boljevića in Podgorica, Montenegro». *Stratum plus* 2010(2):269-79.
- Bejko, L. 1993. «Mbi praninë e qeramikës mikene në Shqipërinë Jugore dhe probleme lidhur me të». *Iliria* 23(1-2):101-22.
- _____. 1994. «Some problems of the Middle and Late Bronze Age in Southern Albania». *BIALond* 1994:105-26.

- _____. 2007. «Expression of Identities in the Late Bronze and Early Iron Age Southeastern Albania». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11–14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 203–10. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- _____. 2009. «Life and Death in the Periphery of the Mycenaean World: Cultural Processes in the Albanian Late Bronze Age». *Ocnus* 17:11–22.
- _____. 2014. «Research on Tumuli in Albanian Archaeology». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και S. Schepartz, 517–24. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Βικάτου, Ο. 2017. «Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για το τέλος της ύστερης εποχής του Χαλκού και τους Σκοτεινούς Αιώνες από το Μεγανήσι». Στο *Σπείρα, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, επιμ. Ευ. Μέρμηγκα, 169–84. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βλιώρα, Ευ. 2008. «Οι Χρήσεις του Παρελθόντος στις Προϊστορικές Κοινωνίες της Νότιας και Κεντρικής Ελλάδας ατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου». Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ.
- Bodinaku, N. 1981. «Kërkime arkeologjike në rrethin e Përmetit». *Iliria* 11(2):243–62.
- _____. 1982. «Varreza tumulare e Pazhokut (Gërmime të vitit 1973)». *Iliria* 12(1):49–101.
- _____. 1999. «Some tumulus burials of the Early Bronze Age in Albania (Problems of Migrations)». Στο *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III, Actes du IIIe colloque international de Chantilly, 16–19 Octobre 1996*, επιμ. P. Cabanes, 11–7. Paris: De Boccard.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα: Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης, Τόμος Α-Γ. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 33*. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Borgna, El. και P. Càssola-Guida 2007. «At the fringe of the tumulus culture: Bronze Age Tumuli of North-Eastern Italy between Europe and the Aegean». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11–14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 191–201. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- Budina, Dh. 1971. «Gërmime arkeologjike në varrezën tumulare të Bajkajt të rredhit të Sarandës». *Buletin Arkeologjik* 3:57–66.
- Γιαλούρης, Ν. 1964. «Ολυμπία και περιοχή αυτής». *ArchDelt* 19(B2):174–7.
- _____. 1966. «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού». *ArchDelt* 20(A):6–40.
- Caskey, J.L. 1968. «Lerna in the Early Bronze Age». *AJA* 72:313–16.
- _____. 1956. «Excavations at Lerna, 1955». *Hesperia* 25: 147–73.
- _____. 1966. «Houses of the fourth settlement at Lerna». Στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον III*, 144–52. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία
- _____. 1977. *Lerna in the Argolid*, Athens: American School of Classical Studies, University of Cincinnati.
- Càssola-Guida, P. 2011. «The Early Bronze Age in North Eastern Italy, The making of a monumental landscape». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th– 18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 269–77. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée.
- Càssola-Guida, P. και S. Corazza 2002. *Il tumulo di Santo Osvaldo*. Udine: Sequels.
- Cavanagh, W. και Chr. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA 125. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dörpfeld, W. 1927. *Alt-Ithaka, Ein Beitrag zur Homer-Frage*. München: Uhde.
- _____. 1935. *Alt-Olympia. Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst*. Berlin: E.S. Mittler und Sohn.
- Douzougli, A. και J. Papadopoulos. 2011.

- «Liatovouni: A Molossian cemetery and settlement in Epirus». *JdI* 125(2010):1-87.
- Ζαφειρόπουλος, Ν. 1955. «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας». *Prakt* 107(1952):398-400.
- _____. 1962. «Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας». *Prakt* 112(1957):114-7.
- Forsén, J. 1992. *The twilight of the Early Helladic. A study of the disturbances in east-central and southern Greece towards the end of the Early Bronze Age*. SIMA-PB 116. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- _____. 2010. «Aphidna in Attica revisited». Στο *Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, en collaboration avec l' American School of classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, επιμ. Α. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright 223-34. BCH Suppl. 52. Athènes: École française d' Athènes.
- Forsén, B. 2016. «The Bronze Age Site of Goutsoura: Location, Stratigraphy and Date». Στο *Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism*, επιμ. B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala, 121-44. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 22. Athens: Finnish Institute at Athens
- Forsén, B., J. Forsén, K. Lazari και E. Tikkala. 2011. «Catalogue of sites in the central Cocyto valley». Στο *Thesprotia Expedition, Vol. 2, Environment and Settlement Patterns*, επιμ. B. Forsén και E. Tikkala, 73-122. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 16. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- Gori, M. 2015a. *Along the Rivers and through the Mountains. A revised chrono-cultural framework for the south-western Balkans during the late 3rd and early 2nd millennium BCE*. [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 268](#). Bonn: Verlag Dr. Rudolph Habelt.
- _____. 2015b. «The Long Journey of a Few Ugly Pots: long Distance Cultural Interactions in the Southwestern Balkans at the End of the Early Bronze Age». Στο *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe, Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012: Volume 2*, επιμ. P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter και H. Vandkilde, 183-92. BAR-IS 2772. Oxford: Hadrian Books.
- Gori, M. και T. Krapf. 2016. «The Bronze and Iron Age Pottery from Sovjan». *Iliria* 39(2015):91-128.
- Govedarica, Bl. 2011. «Die sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zum verborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 33-46. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée.
- Govedarica, Bl. 2016. «The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region». *Godišnjak* 45(2016): 5-30
- Halbwachs, M. 1950. *La Mémoire collective*. Paris: Les Presses universitaires de France.
- Hamilakis, Y. 1998. «Eating the dead: mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean Bronze Age societies». Στο *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, επιμ. K. Branigan, 115-32. Sheffield: Sheffield Studies in Aegean Archaeology.
- Hammond, N.G.L. 1967. «Tumulus burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae and the Indo-Europeans». *BSA* 62:76-105.
- Harding, An. 2011. «The Tumulus in European Prehistory: Covering the Body, Housing the Soul». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 21-32. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée.
- Hielte-Stavropoulou, M. 2001. «The horseshoe-shape and other structures and installations for performing rituals in funeral contexts in Middle Helladic and Early Mycenaean times». Στο *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg University, 12-15 April 2000*, επιμ. R. Laffineur και R. Hägg, 103-12. Aegaeum 22. Liège: Université de Liège. Austin: University of Texas
- Hope-Simpson, R. και O.T.P.K Dickinson 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, Vol. I: the Mainland and Islands*. SIMA 52. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Horejs, B. 2007a. *Das Prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die Spätbronzezeitliche Handgemachte Keramik der Schichten*

- 13 bis 1. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 21. Berlin: Verlag Marie Leidorf.
- _____. 2007β. «The Phenomenon of Matt-painted Pottery in the Northern Aegean. Introduction, Overview and Theories». *Aegeobalkan*. http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=8
- Jubani, B. 1982. «Tumat e Krumës (Rrethi i Kukësit)». *Iliria* 12(2):147–95.
- _____. 1983. «Tumat ilire të Kënetës». *Iliria* 13(2):77–134.
- _____. 1995. «Kultura e Bronzit të Hershëm në tumat e Shkrelit». *Iliria* 25(1-2):53–90.
- Καββαδίας, Γ. 1913. «Περὶ των εν Κεφαλληνία ανασκαφών». *Prakt* 67(1912):247–68.
- Καλλιγιάς, Π. 1977. «Κεφαλληνιακά», *AAA* 10(1977):116.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 1999. *Βόιον-Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία, Α-Β*. Θεσσαλονίκη: De Novo.
- Karo, G. 1930. *Die Schachtgräber von Mykenai*. München: Bruckmann.
- Kilian-Dirlmeier, I. 2005. *Die Bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas, Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanisches Zentralmuseums.
- _____. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. PBF 4(12). Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kleitsas, Chr. 2014, 3 Νοεμβρίου. «The Bronze Age in Epirus». *Archaeology & arts*. <http://www.archaeology.wiki/blog/2014/11/03/bronze-age-epirus-part-4>
- Koka, Ar. 1985. *Kultura ilire parahistorike në Shqipëri*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Qendra e Kërkimeve Arkeologjike.
- _____. 1990. «Tuma nr 6 e varrezës së Shtojt». *Iliria* 20(1):27–62.
- _____. 2012. *Kultura ilire e tumave të Shtojt, Shkodër*. Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjisë.
- Κολώνας, Λ. 1995. «Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας». *ArchDelt* 45(1990, B1):140–1.
- _____. 2008. «Οι θολωτοί τάφοι στο Λουτράκι Κατούνας και η σχέση τους με τη Λευκάδα». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα, 6–11 Αυγούστου 2006*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 389–406. Πάτρα: Εκδόσεις περί τεχνών.
- Κορρές, Γ. 1980. «Έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν». *Prakt* 133(1978):323–60.
- _____. 1979. *Το Χρονικόν των ανασκαφών της Βοϊδοκοιλιάς. Ο Τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς και η Γένεσις του τύπου του θολωτού τάφου της Ηπειρωτικής Ελλάδας, Αρχαιολογικά Διατριβαί επί θεμάτων της Εποχής του Χαλκού, Μέρος Α'.* Σύγγραμμα Περιοδικόν της Εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Σειρά Διατριβών και Μελετημάτων 21. Αθήνα: Τυπογραφείον Εμμ. Παπαδάκη.
- _____. 1990. «Ρούτσης Μυρσινοχωρίου, Τύμβος Καλογεροπούλου». *Το Έργον* 1989:26–30.
- _____. 1993. «Messenia and its Commercial Connections in the Bronze Age». Στο *Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939–1989, Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2–3, 1999*, επιμ. C. Zerner, P. Zerner και J. Winter, 231–48. Amsterdam: J.C. Gieben.
- _____. 2012. «Μεσσηνία, Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα: Προϊστορικοί χρόνοι». Στο *Αρχαιολογία Πελοπόννησος*, επιμ. Ανδ. Βλαχόπουλος, 426–39. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Korkuti, M. 1990. «Një kushtim i epokës së bronzit në Çukë». *Iliria* 20(1):75–83.
- _____. 1971. «Vendbanimi prehistorik i Trenit». *Iliria* 1:31–48.
- _____. 1981. «Tuma e Patosit». *Iliria* 11(1):7–55.
- Koumouzelis, M. 1980. «The Early and Middle Helladic Periods in Elis». Διδ. διατρ., Brandeis University.
- Krapf, T. 2014. «The Late Bronze Age pottery of Macedonia: comparisons with the plain of Korçë». Στο *A Century of research in Prehistoric Macedonia 1912–2012, International Conference Proceedings, Archaeological Museum of Thessaloniki, 22-24 November 2012*, επιμ. L. Stefani, N. Merousis και A. Dimoula, 585–97. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Kurti, Dh. 1977–78. «Përharja e tumave ilire në Mat». *Iliria* 7-8:311–6.
- Kyrieleis, H. 1990. «Neue Ausgrabungen in Olympia». *AntW* 21:177–88.
- Lera, P., St. Oikonomidis, Ar. Papayiannis και A. Tsonos. 2009. «Settlement Organization and Social Context in the NW Balcanic Peninsula (Epirotic and Albanian Coast) and Northern Italy during the transitional Period between the Late Bronze Age and the Early Iron Age (13th–9th BC)». Στο *From the Aegean to the Adriatic: social organisations, modes of exchange and interaction in the Post-palatial Times (12th–11th B.C.)*, *Atti del Seminario internazionale, Udine, 1-2 dicembre 2006*, επιμ. El. Borgna

- και P. Càssola-Guida, 325–43. Studi e Ricerche di Protoistoria Mediterranea 8. Roma: Quasar.
- _____. 2017. «The ancestral message of the dead: tumuli, settlements, landscape and the utility of memory in the prehistory of Albania and Western Greece». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS The Aegean Seen From the West, 16th International Aegean Conference, Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 223–33. Aegaeum 40. Liège: Université de Liège, University of Ioannina.
- Lewis, C.T. και C. Short. 1958. *A Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. Αρχική έκδοση, Oxford: Clarendon Press, 1879.
- Lima, S. 2016. «Grave Constructions and Landscape Modification at Bronze Age Goutsoura». Στο *Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism*, επιμ. B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala, 157–89. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 22. Athens: Finnish Institute at Athens
- Lolos, Y.G. 1987. *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and its local characteristics*. SIMA-PB 50. Goteborg: Paul Åströms Förlag.
- Mazarakis-Ainian, A. 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100–700 B.C.)*. Jonsered: P. Åströms Förlag.
- Maran, J. 1986. «Überlegungen zur Abkunft der FH III-zeitlichen ritz- und einstichverzierten Keramik». *Hydra* 2:1–28.
- _____. 2007. «Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: The Unfolding of the Mediterranean World». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11–14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 3–21. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- _____. 2012. «Ceremonial feasting equipment, social space and interculturality in Post-Palatial Tiryns». Στο *Materiality and Social Practice: Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, επιμ. J. Maran και P. W. Stockhammer, 121–36. Oxford: Oxbow Books.
- Μαρινάτος, Σπ. 1956. «Ανασκαφαί εν Πύλῳ». *Prakt* 108(1953):238–50.
- _____. 1960. «Ανασκαφαί εν Πύλῳ». *Prakt* 110(1955):245–55.
- _____. 1964. «Έρευναι εν Σάμῃ της Κεφαλληνίας, Ρουπάκι». *ArchEph* 103:1–16.
- _____. 1966. «Ανασκαφαί εν Πύλῳ». *Prakt* 119(1964):78–95.
- Martin-McAuliffe, S. 2014. «Lofkënd as Cultivated Place». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και S. Schepartz, 537–53. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- McDonald, W. και R. Hope-Simpson. 1961. «Prehistoric habitation in Southwestern Peloponnese». *AJA* 65:221–60.
- Morris, S. 2014. «Bitumen at Lofkënd: Deposits, Sherds, and Containers». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 476–82. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Morris, S. και J. Papadopoulos. 2014. «From the Stone Age to the Recent Past: The Cultural Biography of a Landscape and of an Illyrian Tumulus». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 572–79. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Morris, S., J. Papadopoulos, L. Bejko και Sh. Gjongecaj. 2014. «Catalogue of the Modern Tombs and Their Contents». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 96–108. Monumenta Archaeologica 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press
- Moschos, I. 2000. «Prehistoric Tumuli at Portes in Achaia. First Preliminary Report». *Proceedings of the Danish Institute at Athens, Vol. III*, επιμ. S. Isager και I. Nielsen, 9–49. Athens: The Danish Institute at Athens.
- _____. 2012. «Αχαΐα Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα: Προϊστορικοί χρόνοι». Στο *Αρχαιολογία Πελοπόννησος*, επιμ. Ανδ. Βλαχόπουλος, 300–7. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 2002. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων: ερμηνευτικό, ετυμολογικό, ορ-*

- θρογραφικό, συνωνύμων, αντιθέτων, κυρίων ονομάτων, επιστημονικών όρων, ακρωνυμίων. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Müller, S. 1989. «Les tumuli helladiques: où? quand? Comment?». *BCH* 113:1-41.
- Müller-Celka, S. 2007. «L'origine balkanique des tumuli helladiques (HA-HM): Réflexions sur l'état de la question». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005*, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 175-89. *Aegaeum* 27. Liège: Université de Liège.
- _____. 2011. «Burial mounds and 'Ritual tumuli' of the Aegean Early Bronze Age». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 415-28. *TMO* 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1972-1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνίων Α-Β*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Nora, P. 1989. «Memory and history: Les lieux de mémoire». *Representations* 26:7-24.
- Oikonomidis, S., A. Papayiannis και A. Tsonos. 2011. «The emergence and the architectural development of the Tumulus Burial Custom in NW Greece (Epirus and the Ionian Islands) and Albania and its connections to settlement organization». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 185-201. *TMO* 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Olujčić, B. 2011. «Two Bronze Age Drystone Burial Mounds at the base of Biokovo Mountain». Στο *L'Illyrie meridionale et l'Épire dans l'Antiquité V, Actes du Ve Colloque International de Grenoble, 8-11 octobre 2008*, επιμ. J.L. Lambolley και M.P. Castiglioni, 53-64. Paris: De Boccard.
- Palumbi, G. 2011. «The Arslantepe Royal Tomb and the "Manipulation" of the Kurgan Ideology in Eastern Anatolia at the Beginning of the Third Millennium». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe- Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 47-60. *TMO* 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Papadopoulos, J.K. 2006. «Mounds of Memory: Burial tumuli in the Illyrian landscape». Στο *New Directions in Albanian Archaeology, Studies presented to Muzafer Korkuti*, επιμ. L. Bejko και R. Hodges, 75-84. International Centre for Albanian Archaeology Monograph Series Book 1. Tirana: International Centre for Albanian Archaeology.
- _____. 2014. «Concordance of Grave and Tomb Numbers». Στο *The Excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania*, επιμ. J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko και L. Schepartz, 29-30. *Monumenta Archaeologica* 34. Los Angeles: University of California, Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Papadopoulos, J.K., L. Bejko και S. Morris. 2007. «Excavations at the Prehistoric Burial Tumulus of Lofkënd in Albania: A Preliminary report for the 2004-2005 seasons». *AJA* 111(1):105-47.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1984. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 139(1984):122-24.
- _____. 1987. «Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus». Στο *THANATOS. Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du Bronze, Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986*, επιμ. R. Laffineur, 137-143. *Aegaeum* 1. Liège: Université de Liège; Austin: University of Texas at Austin.
- _____. 1990. «Settlement Types in Prehistoric Epirus». Στο *L'habitat égéen préhistorique, Actes de la table ronde internationale, Athènes, 23-25 juin 1987*, επιμ. P. Darcque, R. Treuil, 359-67. *BCH Suppl.* 19. Athènes: École Française d'Athènes.
- Παπαδόπουλος, Θ. και Σπ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας - Ιόνιων Νησιών*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαγιάννης, Α. 2013. «Κτηνοτροφικές Πρακτικές στον Προϊστορικό και τον Παραδοσιακό Ελλαδικό Χώρο». Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παπακωνσταντίνου, Ε. 1988-89. «Κάτω Σαμικό». *ArchDelt* 36(1981, B1):148-9.

- _____. 1992. «Ολυμπία: Στάδια εξέλιξης και οργάνωσης του χώρου». Στο *Πρακτικά Συμποσίου Ολυμπιακών Αγώνων*, επιμ. W. Coulson και H. Kyrieleis, 51–64. Αθήνα: Deutsches Archaeologisches Institut Athen.
- Papakonstantinou, M.-P. 2011. «Bronze Age Tumuli and Burial Circles in Central Greece». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 391–9. TMO 58. Lyon: Maison de l' Orient et de la Méditerranée
- Papayiannis, A. 2017. «Animal husbandry in Albania, Epirus and Southern Greece during the Bronze Age and the Early Iron Age: Questions of quantity, seasonality and integration to the economy and social structure». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS The Aegean Seen From the West, 16th International Aegean Conference, Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 339–47. Aegaeum 40. Liège: Université de Liège, University of Ioannina.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. 2008. *Θέρμος, Το Μέγαρο Β και το Πρώιμο Ιερό, Η Ανασκαφή 1992–2003*. Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 261. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Prendi, Fr. 1957. «Tumat në fushën e fshatit Vajzë». *Buletin për Shkenca Shoqërore* 1957(2):76–110.
- _____. 1977-78. «Epoka e Bronzit në Shqipëri». *Iliria* 7-8:5–25.
- _____. 1982. «Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien». Στο *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, επιμ. B. Hänsel, 203–30. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1. Berlin, Bad Bramstedt: Moreland Editions.
- _____. 1988. «Kërkimet arkeologjike në fushën e kulturës pre dhe protohistorike ilire në Shqipëri». *Iliria* 18(1):5–33.
- _____. 1993. «La Chaonie préhistorique et ses rapports avec les régions de l' Illyrie du Sud». Στο *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II, Actes du IIe colloque international de Clermont-Ferrand, 25–27 Octobre 1990*, επιμ. P. Cabanes, 17–28. Paris: De Boccard.
- _____. 2002. «Les relations entre l'Albanie et l'Égée à travers la préhistoire». Στο *L' Albanie dans L' Europe préhistorique, Actes du Colloque de Lorient, organise par l' Ecole française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient, 8–10 juin 2000*, επιμ. G. Touchais και J. Renard, 85–96. BCH Suppl. 42, *Recherches franco-albanaises* I. Athènes: Bulletin de Correspondance Hellénique.
- Prendi, Fr. και A. Bunguri. 2008. *Bronzë i hershëm në Shqipëri (The Early Bronze Age in Albania)*. ARK-KOS Monografi Seria 3. Prishtinë: Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Arkeologjisë Tiranë.
- Primas, M. 1992. «Velika Gruda – Ein Grabhügel des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. in Montenegro». *ArchKorrBl* 22:47–55.
- _____. 1996. *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet-Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 32. Bonn: Habelt.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Ε. 2009. *Οι τύμβοι του Άργους*. Αθήνα, Άργος: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας.
- Psaraki, K. 2004. «A new EH II pottery assemblage from Thebes». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975–2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1259–65. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Rambach, J. 2003. «Ein frühbronzezeitliches Tongefäßfragment mit Tierkopffrotome aus Olympia». Στο *XII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia: 1982 bis 1999*, επιμ. H. Kyrieleis, 225–55. Berlin and New York: de Gruyter.
- _____. 2004. «Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend V. Chr.: Bindeglied zwischen zentralem und östlichem Mittelmeerraum». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975–2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1199–254. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- _____. 2007. «Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age Sites in the Northwest Peloponnese with Far-reaching Overseas Cultural Connections». Στο *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders, Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb*, 11–14

- April 2005, επιμ. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis και R. Laffineur, 81–90. Aegaeum 27. Liège: Université de Liège.
- _____. 2008. «Η προϊστορική Ολυμπία του Wilhelm Dörpfeld». Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα, 6–11 Αυγούστου 2006*, επιμ. Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, 79–108. Πάτρα: Εκδόσεις περί τεχνών.
- _____. 2010. «Πρόσφατες έρευνες σε Μεσοελλαδικές θέσεις της Δυτικής Πελοποννήσου». Στο *Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006*, επιμ. A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 107–20. BCH Suppl. 52. Athènes: École française d'Athènes.
- _____. 2011. «Die Ausgrabung von zwei Mittelhelladisch I – zeitlichen grabtumuli in der flur Kastroulia bei Ellinika (Alt- Thouria) in Messenien». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 463–74. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Rowlands, M. 1993. «The role of memory in the transmission of culture». *World Archaeology* 25(2):141–51.
- Rutter, J. 1982. «A group of distinct pattern-decorated Early-Helladic III pottery from Lerna and its implications». *Hesperia* 51:459–81.
- _____. 1990. «Pottery Groups from Tsoungiza of the end of the Middle Bronze Age». *Hesperia* 59:375–444.
- Sarri, K. και S. Voutsaki. 2011. «The Argos "Tumuli": a Re-examination». Στο *Ancestral landscapes, Burial Mounds in the Copper and Bronze ages (Central and Eastern Europe– Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008*, επιμ. E. Borgna και S. Müller-Celka, 445–62. TMO 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Souyoudzoglou-Haywood, Ch. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000–800 B.C.* Liverpool: Liverpool University Press.
- Σπυρόπουλος, Θ. 1972. «Αιγυπτιακός εποικισμός εν Βοιωτία». *AAA* 5:16–26.
- _____. 1973–77. «Θήβαι». *ArchDelt* 27(1972, B2):307–12.
- _____. 1981. *Αμφείον. Έρευνα και μελέτη του μνημείου του Αμφείου Θηβών*. Σπάρτη.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2008. «Ακαρνανία, Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα». Στο *Αρχαιολογία Εύβοια Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Ανδ. Βλαχόπουλος, 414–25. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Σωτηριάδης, Γ. 1909. «Ανασκαφαί ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ». *Prakt* 63(1908):95–100.
- Tartaron, Th. 2005. «Glykys Limin and the discontinuity Mycenaean periphery». Στο *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco, 153–9. Aegaeum 25. Liège: Université de Liège.
- Theodorou-Mavrommatidi, A. 2004. «An Early Helladic Settlement in the Apollon Maleatas site at Epidauros». Στο *Die Ägäische Frühzeit 2. Serie, 2. Band, Forschungsbericht 1975–2002, Die Frühbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta*, επιμ. E. Alram-Stern, 1167–88. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Τσώνος, Α.Κ. 2015α. «Αιγαιακές επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού». Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- _____. 2015β. «Η περιοχή της Τριχωνίδας κατά την Εποχή του Χαλκού και οι πολιτιστικές σχέσεις της με το δυτικό ελλαδικό χώρο και τις όμορες περιοχές». Στο *Θεστιείς, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Τριχωνίας και Ναυπακτίας, Βλοχός, Ναύπακτος, Θέρμο, 9–11 Ιουνίου 2012*, επιμ. Α. Παλιούρας, Κ. Κονταξής, Χρ. Κατσιμπίνης, Φ. Παπασαλούρος και Β. Φουντούλης, 1189–208. Αργίνο: Έκδοση Αρχαιολογικής – Ιστορικής – Λαογραφικής Εταιρείας Θεστιέων.
- _____. 2016. «Πολιτιστικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τα Βαλκάνια κατά την Εποχή του Χαλκού». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4, 2012. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 15.3–18.3.2012, Τόμος II: Στερεά Ελλάδα*, επιμ. Αλ. Μαζαράκης-Αινιάν, 641–56. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Tsonos, Ak. 2016. «The importance of the

- Ionian and Albanian coast for maritime communication during the Bronze Age». Στο *Achaios. Studies presented to Professor Thanasis I. Papadopoulos*, επιμ. Ev. Papadopoulou-Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos και G. Christakopoulou, 261–74. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Valmin, N.S. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: Gleerup; Oxford, New York: Oxford University Press.
- Velde G. 1912. «Anthropologische Untersuchungen und Grabung auf Levkas». *Zeitschrift für Ethnologie* 44:845–64.
- Vikatu, O. 2017. «Meganissi Lefkas. A new site of the end of the Mycenaean era at the crossroads of the maritime routes of the Ionian Sea». Στο *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS The Aegean Seen From the West, 16th International Aegean Conference, Ioannina, 18–21 May 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 369–74. *Aegaeum* 40. Liège: Université de Liège, University of Ioannina.
- Wardle, K.A. 1977. «Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in north west Greece». *Godisnjak* 15:153–99.
- Wardle, K.A. και D. Wardle. 2003. «Prehistoric Thermon: Pottery of the Late Bronze and Early Iron Age». Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, 26–30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999*, επιμ. N. Κυπαρίσση-Αποστολικά και M. Παπακωνσταντίνου, 147–56. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Weiberg, E. 2007. *Thinking the Bronze Age. Life and death in Early Bronze Age Greece*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Whitehouse, H. 1992. «Memorable religions: Transmission, codification and change in divergent Melanesian contexts». *Man (N.S.)* 27(4):777–97.
- Whittaker, H. 2010. «Some thoughts on Middle Helladic religious beliefs and ritual and their significance in relation to social structure». Στο *Mesohelladika, La Grece continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d'Athènes, en collaboration avec l' American School of classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8–12 mars 2006*, επιμ. A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 535–43. *BCH Suppl.* 52. Athènes: École française d' Athènes.
- Wiencke, M.H. 2000. *Lerna. A preclassical site in the Argolid: results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 4, *The architecture, stratification and pottery of Lerna III*. Princeton (NJ): American School of Classical Studies at Athens.

